

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA:
AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG.

SZERKESZTIK:
VÁRI ALBERT és P. SZENTMÁRTONI KÁLMÁN

TARTALOM:

	Lap
<i>Vári Albert</i> : Kereszténység és unitarizmus	101
<i>Dr. Gál Kelemen</i> : Az akarat szabadságáról. (I. közlemény)	110
<i>Lőrinczy Géza</i> : Jézus alakja a mai Biblia-kritika tükrében és a XX. század szabadelvű unitárius hitfelfogása szerint	120
<i>Zoltán Sándor</i> : Az úrvacsora. (Befejező közlemény)	129
<i>P. Szentmártoni Kálmán</i> : Nagyernyei Kelemen Lajos	136
<i>Benczédi Pál</i> : Blandrata György. Halálának 350 éves évfordulójára)	140
V. A.: Dr. Iván László. — Keresztély Lajos. — Dr. Kecskeméthy István	143—144
Irodalom	145
Különfélék	146

LXX. ÉVF.

1 9 3 8.

3. FÜZET.

Tipografia „Pallas” Cluj, Strada Vlăhuță 3.

Bun de imprimat

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 iv tartalommal.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Evégre közöl hittani, bölcseleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár címére küldendő. (Cluj, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre Romániában 200 lej. Magyarországon 8 P., mely összeg Budapesten az Országos Központi Hitelszövetkezethél (V., Nádor ucca 22 sz.) levő folyószámlánkra befizethető. Pártoló-díj egész évre: 300 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj, Unitárius Kollégium).

Alapítóknak, akik 3000 lej fizetnek, díjmentesen küldjük a folyóiratot.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LXX. ÉVF. 1938.

MÁJUS—JUNIUS

3. FÜZET.

Kereszténység és unitarizmus.

A keresztény¹ szó a történelem folyamán sokféle jelentéssel és tartalomban fordult elő. Némelykor szélesedett, kimélyült és egyetemes jelleget öltött, máskor szűkült és felekezeti korlátok közé szorult. A kereszténység elvi alapja Jézusnál és Jézusban keresendő. Ő magát a szót nem használta, de ő az eredeti forrás, amelyből eszméi, igazságai folynak. Ő a „fundamentum“, amelyre a kereszténységnek épülnie kell. Amit ő tanított, az minden kereszténység, amit ő nem tanított, származott legyen bár Péter vagy Pál apostoltól, mégsem tartozik a kereszténység lényegéhez. Az a kérdés, hogy Jézus határozottan körülírta-e a kereszténység fogalmi körét? Megállapította-e, hogy mi az ő követésének a feltétele? Kik igazi követői? Azt tudjuk az evangéliumokból, hogy tanítványai megválasztásában nem külső szempontok vezérelték. Elhívta Pétert a halászháló mellől és Mátét a vámszedő asztal mellől. Erkölcsei oldalát vizsgálta azoknak, akiket maga mellé vett. Amikor a legfőbb parancsolatról kérdezték meg, akkor azt mondta: „Szeressed az Urat, a te Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és minden erődből, szeressed felebarátodat, mint tenmagadat“. Amikor pedig tanítványait utjukra bocsátotta, akkor azt mondta: „Arról ismeri meg mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretni fogjátok.“ Ján. 13. r. 35. v. „Aki a szeretetben marad, az az Istenben marad és az Isten ő benne.“ ... Sőt Pál apostol, aki a közgondolkodást egészen más tételre irányította, s aki a jézusi igazságokat idegen elemekkel vegyítve teológiai alakba öntötte, kénytelen elismerni a jézusi kereszténység-

¹ Maga a szó christianus latin szótól származik s krisztusit jelent. A magyarban két alakja van u. m. keresztyén és keresztény. Téves az a felfogás, amely egyiket, vagy a másikat a kereszttel hozza kapcsolatba. Különböen a szó eredetére l. Ker. Magv. IV. 279. l.

nek erkölcsi fölényét, amikor azt mondja: „Megmarad a hit, a remény és a szeretet, de ezek között legnagyobb a szeretet.“ I. Kor. 13. r. 13. v. Törvény, tudomány, prófétálás, nyelveken szólás, önfeláldozás a szeretet által lesz értékes. E nélkül semmi az ember, mert a szeretetet semmi sem pótolhatja.

Mégis Jézus örök szép igazságai közül egyről sem feledkezett meg annyiszor a kereszténység, mint éppen erről a legnagyobb parancsolatról. Az az elvi alap, amelyre Jézus építeni akarta a az istenországot, a gyakorlati életben elhomályosult s földi és világi érdekek kiszorították központi helyéről. A szép eszmény a valóságban elveszítette színét és jelentőségét. Az a lelki ország, melyben Jézus szerint nincs különbség zsidó és pogány között, mert mindnyájan egy közös Atyának a gyermekei, a mindennapi életben testvér-harcok szinterévé lett, ahol a jézusi szeretet boldogítása helyett, gonosz indulatok uralkodtak. A szeretetnek egybefogó kapcsa helyett, ember és ember között áthidalhatatlan mélységek keletkeztek.

Már az evangéliumi tudósítások egy részében egészen más képet találunk a Názáreti Jézusról, mint a szinoptikus evangéliumokban. A született, növekedett, csalódott és tragikus körülmények között elbukott próféta helyett találunk egy mithoszokkal és legendákkal felékesített emberfeletti lényt, aki ördögöket tűz, halottakat támaszt fel, száraz lábbal jár a tengeren, s olyan csodákat tesz, amelyek láttára álmélkodik a sokaság. Így Jézusnak a szeretetről, lelki jóságról, szivtisztaságról, alázatosságról szóló elragadó tanításai helyett, mindinkább az ő személye lép előtérbe. A ragaszkodás és tisztelet, mellyel iránta viseltettek, kiemelte az emberi sorsból s isteni tulajdonságokkal ruházta fel. Ő, aki a legtisztább vallási és erkölcsi igazságoknak a hirdetője volt, misztikus homályba burkolva, a hit tárgyává lett. Tanításai helyett személye lépett előtérbe. A negyedik evangélium írója a Plátói filozófia hatása alatt reá alkalmazza az ígetant. Őt úgy állítja be, mint istenfiát, aki kezdetben volt. A Jelenések könyvének az írója pedig, bár még embernek tartja, de különböző isteni tulajdonságokkal ruházta fel. Most már nem az volt a kérdés, hogy ki gyakorolja és ki éli a jézusi szeretet-parancsolatokat, hanem az, hogy ki hiszi Jézusnak emberfeletti nagyságát.

Pál apostollal új fejezet kezdődik a Jézus személyét illetően. Ő a hellén befolyás alatt álló rabbinusi iskolában szerezte ismer-

reteit, s ezt az irányt vitte be Jézus tanításaiba. Nála már az evangéliumi egyszerű elvek tudományos alakot öltenek és teológiává lesznek. Ennek a teológiának központi igazsága a „Krisztusban való hit.“ Ez a Krisztus „minden teremtmény első szülötte.“ A második Ádám. Még ugyan nem Isten, de *égi ember*, eszményi alak, akit „nem test szerint ismerünk.“ II. kor. 5. r. 16 v. A Pál tudományos készültsége, a kereszténység terjesztése körül szerzett elévülhetetlen érdemei akkora lendületet adtak a krisztologia fejlődésének, hogy mellette háttérbe szorultak a kereszténység ősi erkölcsi elemei. Csak azokat tekintették Jézus igazi követőinek, akik Jézus messiasságát elfogadták s hitték, hogy ő a Krisztus. Ezeket a Krisztusban hívőket nevezték legelőször Antiokhiában, krisztusiaknak (*christianus*) vagy keresztényeknek.¹ Így ez a név két részre osztotta a Jézust követőket. Egyik oldalon voltak azok, akik a kereszténység gyakorlati oldalára fektették a fősúlyt, a jézusi igazságok és parancsolatok követésében keresték a Mesterhez való hűségüket, s magukat hiveknek, szenteknek és tanítványoknak nevezték. A másik oldalon voltak azok, akik az elméletet tartva fontosabbnak, Jézusban a Krisztust látták s akitet a római hatalom gunyból Krisztusban hívőknek nevezett.

Pál apostolnak idegen elemekkel vegyített teológiája nehéz kérdés elé állította a kereszténységet. Minél inkább emelkedett Jézus a közhitben az istenség magaslata felé, annál inkább növekedett az aggodalom az ősi alapon álló keresztények lelkében amiatt, hogy vajjon ez az út nem vezet-e vissza a pogányság sok istenhitéhez? A monotheizmus tisztaságát féltő eme keresztények mind hangosabban tiltakoztak az ellen, hogy az Atya mellé egy második isten állíttassék s hogy ez a második isten éppen Jézus legyen. Az a Jézus, aki teljesen emberi életet élt, aki teljes alázattal ismerte be, hogy mindent az Atyától kapott, aki az egy Istenen kívül más istenről semmit sem tanított. A keresztény teológiának és a közfelfogásnak emez ellentéte hangos tiltakozásban jutott kifejezésre azok részéről, akik a monotheizmust féltették. Az ebjonitákról és a nazarénusokról nem is szólva, a monarkianusok voltak azok, akik súlyos veszedelmet láttak az új irányzat terjedésében. A II. és III. század emez unitáriusai sokkal többen voltak,

¹ V. ö. Simén Domokos: A szentháromság eredetének és kifejlődésének története. Pest 1872. 126—131 l.

mint amennyiről eddigi történetírásunk megemlékezik. Élükön Szamoszátai Pállal, Antiochia nagy tekintélyű püspökével, ama kor jeles tudósai, Palesztina, Kis-Ázsia és a római birodalom számos egyházközségei hitték és hirdették, hogy csak egy az Isten. Amikor azután a Szamoszátai Pál elhallgattatására egyesült püspöki tanács őt kitagadta, ez eljárása megokolására nem tartotta elégségesnek hitbéli felfogását, hanem emellett kiközösítő köriratában egyéni életét minden kigondolható módon beszennyezni igyekezett.

Hogy a Szamoszátai Pál elhallgattatásával az istenegység kovásza nem szűnt meg tovább működni, annak erős bizonyítéka az a hatalmas mozgalom, melyet *áriánizmus* néven ismer a történelem. Ennek a mozgalomnak nagy tudású vezére, a szabadszellemtű antiokhiai iskola jeles növendéke Árius. Ez a kiváló presbiter az istenegység tanára nézve veszedelmesnek tartotta az alexandriai iskolának allegorikus Bibliamagyarázatát és homályos miszticizmusát, amelynek árnyékában könnyen elveszhetett az istenegység ősi hite. Ezért bizva az evangélium tanításaiban, a hagyományban és a korábbi egyházi írókban bátran, felvette a harcot Sándor püspökkel, aki a fiu istenségét az eddiginél még nagyobb mértékben kiemelte és hirdette. A két ellentétes felfogás összeütközéséből akkora vihar keletkezett, hogy Konstantin császár az egyház és birodalom békéjét veszélyeztetve látta általa. Ezért Niceába 325-ben zsinatot hivatott, ahol császári parancsra Áriussal szemben kimondták, hogy a fiu egy lényegű az Atyával. Nemcsak ez új dogmában vett fel a kereszténység olyan elemeket, amelyek homlokegyenest ellenkeztek Jézus tanításaival, hanem szervezetében, istentiszteletében annyira alkalmazkodott a kor szelleméhez s földi érdekeihez, hogy az evangéliummal való minden kapcsolatát elveszítette. A 381-iki konstantinápolyi zsinat, a szentlélek istenségének a kimondásával betetőzte a szentháromság dogmáját. Ezt a dogmát a kereszténység központi igazságává tette, s ennek elfogadásában látta a hivek keresztényi jellegét. Theodosius császár szerint, aki ezt a hitvallást el nem fogadja, az nem keresztény, hanem eretnek. Nagy igazság van abban a megjegyzésben, hogy a világ kereszténnyé, de a kereszténység pogánnyá lett. A szeretet és a testvériség evangéliuma elnémult s helyette a hitviták zaja zavarta a lelkek békéjét. Nem az volt keresztény, aki a jézusi életet élte, hanem az, aki a hitvitákban több ügyességet tanusított. Nem azt nézték, hogy mit tanít a Biblia, hanem azt, hogy mit állapítottak meg a zsinatok.

A földi érdekek szolgálatába álló egyház magát egyetemesnek (katholikus) és egyedül üdvözítőnek nevezte. Azonban a címébe foglalt egyetemességet soha sem érthette el s Jézus követői között állandóan milliók voltak, akik az egyházon kívül keresték üdvösségüket. Az áriánizmus utóhullámain nem is említve, amelyek több száz éven át éreztették hatásukat, kelet és nyugat keresztényei egymástól eltérő irányok szolgálatába állottak s hitük, alkotmányuk és istentiszteletük tekintetében másképpen szervezkedtek. Az egyik a görög, a másik a latin szellem légkörébe került, amelyek anynyira rájuk nyomták bélyegüket, hogy emellett az evangéliumi alap még jobban elhomályosult.

Harnack az újabb kor legtisztább látású keresztény történetírója „A kereszténység lényege”¹ c. pompás könyvében beható vizsgálat tárgyává teszi azt a kérdést, hogy az evangélium, ami a kereszténység magva és lényege, minő helyet foglal el és mennyiben érvényesül a különböző keresztény egyházakban? A görög egyházra nézve megállapítja, hogy az apostoli kor lelkesültsége lassankint elpárolgott belőle s a görög szellem befolyása következtében idegen alakot öltött. A művészi formák előtérbe nyomulásával a lényeg eltűnt s a külsőségek foglalták el a főhelyet. A logosz-tan elfogadása és a Mesiással való azonosítása az evangélium egyszerűségétől a figyelmet elvonta, s a keresztény vallást bölcseletté változtatta. Az alakban és tartalomban így átalakult egyházban, bár maradt valami kis töredék az evangéliumból, de a keresztény jelleg nagy részét levetkőzte magáról. Érdekes történelmi fejtegetés után ilyen következtetésre jut: „Ennek a hivatalos egyháznak az ő papjaival és kultuszával; mindenféle edényeivel, öltönyeivel, szentjeivel, képeivel és amulettjeivel, böjtölési rendszabályaival és ünnepeivel Krisztus vallásához semmi köze. Mindez ókori vallás, amelyet hozzáillesztettek az evangélium egy néhány fogalmához vagy helyesebben: ez az ókori vallás, amely felszívta az evangéliumot”.² Benne több a hellén, mint a keresztény elem. Külső megjelenésében folytatása a görög vallástörténetnek.³

Amint a görög egyházat a görög, úgy a római egyházat a

¹ Harnack Adolf: »A kereszténység lényege«. Ford. Rác Lajos 1906.

² I. m. 162. l.

³ I. m. 150. l.

latin szellem uralta és uralja. Ez nem evangéliumi alapon álló közösség, hanem „jogi“ intézmény, mely a római birodalom hagyományát vette át, s annak mintegy a folytatása. A római birodalom hatása nyilvánul meg a pápai hatalomtól kezdve, a különböző jogszabályokon keresztül egészen az utolsó papi öltözetig. Ez az egyház inkább uralkodik, minthogy az evangéliumot hirdesse. Itt nem az evangélium szerint való élet az igaz élet, hanem az, amely az egyház szolgálatában áldozza fel magát. A legelső keresztényi erény az engedelmesség. Az egyház az istenországának megvalósulása. Törvényeinek fegyverrel is érvényt kell szerezni.

Mi maradt meg ebben az egyházban az evangéliumból? Harnack a kérdésre azt feleli, hogy a külső egyház az evangéliummal minden összefüggését elveszítette. „A vallás idegen irányba tévedt, s inkább a római világbirodalom történetébe, mint az evangélium történetébe sorozható.“ Jézus nevében alapított földi birodalom és uralkodás ellenkezik az ő tanításaival, aki azt mondta: „Az én országom nem e világból való.“ „Jézus azt kívánja, hogy szolgáljai ne uralkodjanak, hanem szolgáljanak, ezek a papok pedig kormányozzák a világot; Jézus kivezeti tanítványait a politikai és ceremóniális vallásból s mindenkit Isten orcája elé állít, itt ellenben szétszakíthatatlan kötelékekkel fűzik az embert egy földi intézményhez és kötelessége engedelmeskedni, csak azután közeledhetik Istenhez.“ Mig az őskeresztények egykor vértüket ontották, hogy megszabaduljanak a Caesártól és a politikai vallástól, addig ma lelküket rendelik alá a római pápa-király hatalmi parancsainak.¹

Az evangélium és a keresztény egyházak között felmerült eme kiálló ellentétek indítottak sokakat, hogy a keresztény névnek új tartalmat adjanak. Ezért egyfelől a külső formák, másfelől a hatalmi törekvések helyett keresték azt a csillagot, amely Jézushoz vezet. Az emberi intézmények parancsszava helyett hallgattak a lelkiismeretben és az evangéliumban megnyilatkozó isteni hangra. Ez a törekvés jellemzi a Vald, Wiklif és Husz János reformatori törekvéseit, akik az evangélium szerint való élet által akartak új szint és tartalmat adni a keresztény névnek. Ez a törekvés indította a szerzetességet arra, hogy a lemondás és testsanyargatás által érje el azt a magasabb erkölcsiséget, amelyet a világi ala-

¹ I. m. 175—176 l.

pokra épített egyházakban — hitük szerint — el nem érhetek. Ez a törekvés jellemzi azoknak a vértanuknak az életét és munkásságát, akikre az eretnokség bélyegét sütötték azért, mert inkább akartak Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek.

Kik közelítették meg inkább a keresztényi eszményt? Azok-e, akik egy idegen világnak behódolva, a külső forma szépségében keresték a vallás lényegét, vagy azok, akik „lélekben és igazságban“ imádták az Istent? Azok-e, akik kezükben a hatalom fegyverével elnémitották az igazságot éhezők és szomjuhozók ajakán a szót, vagy azok, akik önmegtágadással felvették a Jézus keresztjét? Azok-e, akik a világi jólét és gazdagság külső javaival eltelve, megfeledkeztek a lélek üdvösségéről, vagy azok, akik minden testi javakról lemondottak, hogy a lelket megmenthessék? Aki csak némileg bepillantott az evangélium szellemébe, az előtt könnyű e kérdésekre a felelet.

A reformáció nagy feladatra vállalkozott, amikor az egyháznak évezredes babiloni falait akarta ledöntögetni; amidőn hatalmi eszközökkel biztosított hagyományok kiküszöbölését tette feladatává. Tiltakozott a hierarchiai rendszer, a külső tekintélyek, a ceremonialis istentisztelet, a szentségek száma és misztikus hatása s a kettős erkölcsiség ellen. Ezek helyett más utakat keresett a keresztényi eszmény megvalósítására s más módon akarta a keresztényi nevet kiérdemelni és megvalósítani. Az evangélium lobogója alatt indult a merész és elszánt küzdelembe s célja az volt, hogy nem az evangéliumot alkalmazza az élet külső viszonyaihoz, hanem az életet emelje fel az evangéliumi magaslatokra. Ezért hangsúlyozta a külső jó cselekedetek helyett a hitet, mint az üdvösség egyetlen biztosítékát. A felekezeti kizárólagossággal szemben pedig az evangélium alapján álló lelki közösség gondolatát.

Azonban minél nagyobb feladatra vállalkozott s minél eszményibb célt tűzött maga elébe: annál inkább kellett tapasztalnia, hogy csak fokozatos haladással közeledhetik céljához, hogy a fejlődés törvénye merész ugrásokat nem ismer. Akárhányszor a forradalmi lázban égők ellen éppen azok léptek fel mérséklőleg, akik a célt a legtisztábban látták, de amellet a lelki élet törvényeiről sem feledkeztek meg. Ez a fokozatos haladás mutatkozik a reformáció két első hajtásában: a lutheri és kálvini irányzatban. Mind a kettő egy-egy merész lépés a külső hagyományokon felépülő kath. egyháztól az evangéliumi igazságok felé. De a kettő

között tátongó úrt egyszerre át nem léphették. Miként hajdan a nagy népvezér, Mózes, népét sok küzdelem és hősiesség árán elvezette az ígéretföldre, de maga oda be nem mehetett: úgy az első reformátorok merész és áldásos munka után gyönyörködhetnek az Evangélium minden szépségében, de a Pál apostol teológiájánál megállottak. Hirdették a hit és lelkiismereti szabadságot, de a zsinati határozatok tekintélyével nem tudtak megbirkózni.

Az unitárius reformáció, mely a kereszténység első három századában az evangélium tisztaságáért küzdött, s amely azóta is a maga kisebbségi sorsában hiven kitartott eredeti eszményei mellett, melyekért annyit türt és szenvedett: most új lélekzethez jutott. Nem járt töretlen uton. Az egyházi babilon falai már jó részben romokban heverték. Még csak egy lépés volt hátra, hogy a szentek szejébe lépjen az Evangéliumért sóvárgó lélek, hogy ott megtalálja a keresztény vallásnak azt a lényegét, amelytől oly hosszú időn át mesterséges akadályok távoltartották. Ezt a lépést tette meg Szervét, Szocinus és Dávid Ferenc vezetésével az unitárius reformáció, amely az evangéliumokban a tisztán jézusi szellemet kereste. Nemcsak a zsinati határozatok és a hitvallások bilincseit rázta le a lelkekről, hanem az evangéliumokat is megtisztítani igyekezett azoktól az idegen elemektől, amelyek Jézus eredeti tanításait meghomályosították.¹ Külömbiséget tett az evangéliumok Jézusa és Krisztusa között. A keresztény vallás lényegét nem az üres elméletekben, hanem az egy Istenben való hitben és az ember erkölcsi cselekedeteiben látja. Megadja Istennek, ami az Istené, de az embert is megtartani igyekszik emberi méltóságának a magaslatán. Az a szép és dicsőséges történelem, amelyet az unitárizmus megélt, az a nagy érdeklődés, amely az újabb kor szellemi irányainak a hatására a világ minden részében az unitárizmus iránt mutatkozik, azt mutatja, hogy ez a vallás nem eretnek vallás, hanem a kereszténységnek legtermészetesebb hajtása, amely a kereszténység lényegét minden hozzáadás nélkül vallja és hirdeti. E vallás igazi hívei a Názáreti Jézus követői, kik az ő eredeti tanításainak megélésében remélik megvalósítani istenországát.

Ebből a rövid történelmi áttekintésből látható, hogy a kereszt-

¹ L. Gálfi Lőrinc: »Keresztények-e az unitáriusok?« Unitárius Teológiai Akadémiai Értekezések. 18. 1.

tény nevet a különböző korok és különböző irányzatok különféleképpen fogták fel és másképpen látták a keresztényi eszményt. Sőt ugyanazon egyház kebelében is akárhányszor eltérő nézetek és felfogások állottak szemben egymással. Már a bibliai tudósítások különbséget tesznek keresztény és keresztény között. A keleti és nyugati egyház eltérő úton igyekszik megvalósítani a keresztény eszményt. Az igazhívő és az eretnek más tartalmat ad a szónak. A szerzetes és világi ember nem egyezik meg a keresztényi élet gyakorlásában. A katolikus és a protestáns felfogása szerint egészen másképpen lehet és kell betölteni a keresztényi eszményt. Más az evangélium és más a hitvallások kereszténysége. Most a hitben, majd a szeretetben, itt az elméletben, ott a gyakorlatban, egyik helyen a test kinzásában, másik helyen az engedelmességben, egyfelől a hatalomban, háboruban, a gazdagságban, másfelől a lemondásban, a szegénységben és békeességben gondolják a leghívebben szolgálni az Urat. Kik hát az igazi keresztények? Ezt a jelzőt senki sem sajátíthatja ki kizárólag magának. Istenországáról senki sem mondhatja, hogy itt vagy amott van. Mert az Jézus szavai szerint „tibennetek van.” Nem külső keretek, nem egyes felekezetekhez, társaságokhoz vagy csoportokhoz való tartozás határozza meg a keresztény jelleget. Ez nem csupán történelmi, hanem értékfogalom. Ez lelki magasslatot, belső javakat, erkölcsi értékeket, jézusi igazságok követését jelenti. Aki ezekkel bir, az legyen bár kitagadott eretnek, mégis keresztény; aki ezekkel nem bir, az legyen bár püspök vagy pápa, még sem keresztény. Amint a lelki javaimat senki sem veheti el, úgy a keresztény jelleget senki sem tagadhatja meg tőlem. Erről csak én magam mondhatok le. Nem mindenki, aki mondja Uram! Uram! megyen be a mennyek országába. Nem mindenki keresztény, aki e névvel dicsekszik, azonban sokan vannak, akiktől e címet magtagadják, de azért igazi keresztények. Az unitarizmus utmutatás az igazi keresztény élethez, s akik az általa megjelölt utakon járnak, azok — bármit mondjon a világ — jó keresztények, s minél jobb unitárius valaki, annál inkább megközelíti a kereszténység erkölcsi és vallási eszményeit.

Vári Albert.

Az akarat szabadságáról.

Két nagyértékű tanulmányt akarok a következőkben ismertetni, melyek a szabad akarat régi és soha vitatott kérdését a mai fizikai világkép középponti jelentőségű alapkérdése, az októrvény új megfogalmazása alapján próbálják megvilágítani és e keretben a megfejtésnek új lehetőségeket, új utakat nyitni. Azonban szükségesnek tartom a kérdés körül való általános tájékozódás megkönnyítése céljából bevezetesként egy egészen rövid történelmi áttekintést nyújtani és megismertetni azokat a lényeges változásokat, melyeken az új fizikai világkép kialakulása közben az októrvény régi megfogalmazása átment.

Az akarat szabadságának, vagy kööttségének kérdése egyike az élet és tudomány legfontosabb, legmélyebb és legnehezebb ethikai kérdéseinek.¹ A kérdés veleje olyan régi, mint maga az emberi élet. Áttekinthetetlen nagy irodalma van. Hisz az emberiség legnagyobb gondolkozói foglalkoztak vele a legrégebb időkől kezdve napjainkig anélkül, hogy általánosan megnyugtató megoldásra juttatták volna. Du Boys Reymond a hét világrejtély egyikének mondja, Ritschl teológiai mesterkérdésnek, Schopenhauer az egész filozófia főtengelyének, Mach világnézetünk próbakövének, Liebmann mély miszteriumnak, Leibnitz grande questionnak, Pauer a problémák problémájának. A kérdésnek nemcsak elvi jelentősége, hanem gyakorlati kihatása is nagy, mely érdekli a filozófusokat, a teológusokat, jogászokat és szociológusokat. Gyakorlati jelentősége abból is látszik, hogy döntő hatással volt és van ma is egész korszakok és nemzedékek életirányára és vallásos, erkölcsi világnézetére. A kérdés újkori kutatói a legkülönbözőbb tudományokhoz fordultak segítségért: a pszichológiához, fiziológiához, filozófiához, mivel a kérdés a kauzálitás törvényét s az ismeretelmélet körét is érinti, azután a fizikához, mivel az új fizikai világkép a kauzálitás törvényét a régi mechanikai világkép megfogal-

¹ Szlávik. Az akarat kérdésének történetirodalmából. Athenaeum 1904. 1905. évf.

mazásától lényegesen eltérő módon alkotta meg; a teológiához, különösen a keresztény hittanhoz abban a kérdésben, hogy miképp egyeztethető össze az isteni mindenható akarat az emberi akarat részleges, vagy teljes szabadságával; a teológiai és filozófiai etikához, mivel arról van szó, hogy a determinált akarat elmélete nem zárja-e ki az erkölcsi felelősséget s a jogtudományhoz, mert a büntethetőség függ az akarat szabadsága, vagy kööttsége kérdésében való állásfoglalástól. A kérdés tudatos felvetését Augustinusnak köszönhetjük, aki Pelagiusszal szemben élesen felállította a praedestinatio dogmáját. Pelagius ugyanis azt tanította, hogy az ember teljesen szabad s bármikor bármire kénye- kedve szerint határozhatja el magát. Ezzel szemben Augustinus azt állította, hogy az embernek szabad akarata csak a bűnbeesés előtt volt, melyet a bűneset folytán elveszítvén, „non peccare non posse.“ E két szélső felfogás összeegyeztetésére és kiegyenlítésére vállalkozott a semipelagianismus, mely elfogadta részben az Augustinus kegyelem- tanát is, részben az erkölcsi szabadság némi képességét is. Luther hevesen tagadja az akarat szabadságát: az embernek nincs akarat- szabadsága a jóra, mivel azt egyedül az isteni kegyelem eszközli mi- bennünk. Még merevebb Kálvin praedestinatio tana, mely azt állítja, hogy a véges emberi akaratnak nincs érvénye az abszolút isteni végzéssel szemben, mely horribile decretumnál fogva még a rosszat is az isten akarta, hogy eszköze legyen a jó végcéljának. Ez az el- mélet végső következményeiben ellentmond az isten véghetetlen atyai szeretetéről szóló alapgondolatnak s az élet gyakorlatában vagy erkölcsi lazaságra, vagy fatalizmusra vezetne.

Az újabkori filozófiában és teológiában a megoldási kísérleteket irány, módszer és érvek szerint három csoportba oszthatjuk. Ezek: a *determinizmus*, *indeterminizmus* és *etikai determinizmus*. Descartes az indeterminizmus, Malebranche, Spinoza, Leibnitz, Schopenhauer a determinizmus álláspontján állanak. Goethe szerint „Nach ewigen, chernen, grossen Gesetzen müssen wir alle unseres Daseins Kreise vollenden.“ Réce szerint a szabadakarat ténye „csudának“ volna mondható. Az indeterminizmust tanítja korunk szabadelvű pro- testáns teológiája s az élet gyakorlatában a modern büntetőjogi tu- domány.

Indeterminizmus az a metafizikai tanítás, amely szerint az ember akarati cselekedetei semmi külső, vagy belső ok (motivum) által kény- szerítőleg meghatározva nincsenek, úgy, hogy az ember mindig az ellentétét is akarhatja annak, amit tényleg akar. Az indeterminizmus

tehát az embernek, mint akaró lénynek külön állást tulajdonít a világban, midőn cselekedeteit az okok és hatások általános összefüggéséből kiveszi s neki azt a képességet tulajdonítja, hogy mint teremtő ok (causa prima) foly be a világ folyásába.

A determinizmus legáltalánosabb értelemben az a metafizikai tan, mely szerint a valóság minden egyes része minden másiktól annyira függ, hogy ezek az ő létét és mivoltát tökéletesen meghatározzák úgy, hogy ama rész sem más helyen, sem más időben, sem más mivoltban nem létezhet, mint amelyben tényleg van. A determinizmus tehát tagadja az akarat szabadságát is, mert ha a világban minden szükségképen feltételezve van, akkor akarati elhatározásaink is.

E két szélső és merev felfogással szemben áll az ethikai determinizmus, mely nem zárkózik el ugyan annak elismerése elől, hogy az elhatározás lehetőségeit az örökölt lelki alkat, a környezet, a nevelés befolyása, mint oksági tényezők sok tekintetben korlátozzák és irányítják, de visszautasítja a szükségképeni és mechanikus fizikai okság érvényességét a lelki élet területén. Ez az irány különbséget tesz a fizikai és a pszichológiai törvény között. A természettudományokban a törvény azt jelenti, hogy valamely tünemény ugyanazon feltételek között ugyanolyan módon, térben és időben szükségképen bekövetkezik. E felfogás szerint ilyen egyetemes, szükségképeni törvényeket a pszichológiában formulálni nem lehet. A lelki tünemények sem folynak le minden szabályszerűség és rend nélkül. A lelkiéletben is megállapíthatunk bizonyos állandó viszonyokat, a történéseknek állandó rendjét, a lelki összefüggések szabályszerűségét, de lényeges különbség van a pszichológiai és mechanikai okság között. Emmez kvantitatív egyenletbe állítható, a pszichológiai nem, mert a lelki jelenségek a multtal folyton összeszövődnek, folytonosan változékonyak és fejlődnek s mindig a tudat egészétől függő aktuális értékük van. A lelki életben ami ma tetszik s cselekményre indít, holnap közömbös, esetleg visszatetsző lehet. De azért bizonyos, hogy a lelki jelenségek is föltételezik egymást, egymástól belsőleg függenek, az egymás után következő tudatállapotok egymás következményei. Hogy minden történéseknek meg van a maga oka, ez elv a lelki összefüggésekre is érvényes. De a lelki tünemények roppantul bonyolódottak s értékük azon lelkiállapot főbbi tagjától függ, melyben előfordul, azaz: teljesen relativ. Azután figyelembe kell vennünk azt a körülményt is, hogy az ember *célkitűző* lény. A lelki jelenségek felmerülése tehát függ attól, hogy az ész milyen célt tűz ki s hogyan keresi hozzá az eszközöket. A természeti jelenségek gépszerűen, me-

chanikusan folynak le, a lelkiek lefolyását célunk, akaratunk szerint módosítjuk. Tehát a lelki okság részben teleológiai jellegű. A lelki jelességeket nemcsak pusztán okokkal, hanem célokkal is kell magyaráznunk. A lelki összefüggések szabályszerűségét nem törvénynek nevezzük, legalább is nem a szükségszerűségi viszonyt jelentő értelmében, hanem csak törvényszerűségnek.

A determinizmus és indeterminizmus ellentétes felfogása közül egyik sem tudja meggyőzni a másikat a maga igazáról s mindkettő mellett és ellen lehet felhozni érveket és bizonyítékokat.

Az indeterminizmus ellen a következőket hozzák fel: Az embernek a világban egész külön állást ad, mert cselekedeteit az okok és hatások egyetemes összefüggéséből kivesszi és neki azt a képességet tulajdonítja, hogy mint teremtő első ok (causa prima) a világ folyásába belenyulhat. A másik ellenvetés az, hogy ha az ember cselekedeteit teljes önkénye és tetszése szerint határozhatja meg, azzal a véletlen vezetődik a világ folyásába. Az a felfogás, hogy csak az indeterminizmus alapján lehetséges erkölcsi cselekvés és beszámítás, amiért, mert ellenkezőleg az erkölcsiség felteszi, hogy az ember cselekvésében alapelvek által vezetetti magát és minél tökéletesebb egy jellem, annál kevésbé lehet szó nála adott esetben a döntés határozatlanságáról.

A determinizmus ellen a következőket szokták felhozni: Ha mindennek oka van, tehát akarat cselekedetünknek is, akkor szükségképpen tagadni kell az akarat szabadságát is. Ez pedig ellene mond a tudatnak, amely félreérthetetlenül tanuskodik arról, hogy mi másképp is cselekedhettünk volna, ha akartunk volna. Megszünteti a lehetőségét annak, hogy valakit cselekedeteért dicsérjünk vagy megrójjunk, általában felelőssé tegyünk.

A két ellentétes álláspont ott lesz a legbonyolultabb, mikor mindkét felfogás azt vitatja és igényli, hogy tartós alapot az etikának csak maga adhat. A determinizmus azt állítja, hogy csak az emberi cselekvés szilárd törvényeiben való hit tud kezkeskedni etikai mértékekről, mert csak akkor várhatjuk egy embertől, hogy ő bizonyos körülmények között így vagy úgy fog cselekedni. Minden nevelés képesség, ha nem abból a feltevésből indul ki, hogy a növendékbe be-csepegtetett alapelvek később, mint motívumok fognak hatni, azaz az elhatározást befolyásoló, megfelelő körülmények között eldöntő okok gyanánt jönnek számításba. Az indeterminizmus ezzel szemben azt vitatja, hogy erkölcsi felelősségről egyáltalában nem lehet szó ott, ahol

már előre okilag meg van határozva, hogy mit fogok tenni. Az emberiség erkölcsi tudata mindig megkövetelte, hogy akaratilag elhatározzunk, melyért felelősnek érezzük magunkat, valóban szabadnak kell lenni. Az erkölcs az akarat szabadságának elismerését eleve feltételezi. Az erkölcsi értékmegítéléseknek csak szabad lényekre nézve van értelme. A determinizmus kénytelen a jó és a rossz ember különbségét a hasznos és haszontalan állat különbségével azonosítani. A determinizmus nem tekinti az embert célokra, eszmények megvalósítására törekvő, erkölcsileg cselekvő személynek, hanem mindig csak vakon működő dolognak. Mi különbséget tehetünk jó és rossz, jogos és jogtalan között, ha minden cselekvés szükségképpen jó létre? Mi kép küzdünk, lelkesedünk, sőt szenvedünk erkölcsi eszményekért, ha tudjuk, hogy a világ kényszerű folyásába úgy sem nyulhatunk bele, mert ami az ok fonalán következik, az úgyis meglesz, ami nem következik, az úgysem lesz meg, akárhogy ostromoljuk is akaratunkkal. Ha a determinizmusnak abban igaza volna, ez lehetetlenné tenné az erkölcsi idealizmust.

Lássuk most kitűzött célunkhoz képest, hogy fogalmazza meg a mai fizika az oktörvényt.

Haas Reichenbach,¹ a berlini egyetem tanára, erre vonatkozó fejtegetéseit azzal a megállapítással kezdi, hogy a kvantummechanika eredménye alapján a szigorú törvényszerűség fogalmáról le kell mondanunk s ennek helyére az események valószínű kapcsolódásának fogalmát tennünk. A történet szigorú oki összefüggésének gondolatát a modern természettudomány kritériumának tekintették. Az ókor is ismerte a jövő történet előre meghatározottságának gondolatát a fatum fogalmában. De a fatum s a modern fizika oki fogalma lényegileg különböző. Az oktörvény vak, csak egy hatást vált ki. Az eseményt csak a múlt határozza meg, mint ok s nem egyben a jövőbeli cél is. „Kausalität ist blinde Verkettung aus Ursachen“, szimboluma a gép. A természettudomány nem az ember és szellemi sorsváltozatai megfigyelése útján jutott e fogalomhoz, hanem a természet tanulmányozása által. Galilei e természettudomány megteremtője, mert ő volt az első, aki az indukció kérdését matematikai formulával kötötte össze. Laplace pedig e klasszikus tételbe foglalta: ha volna egy tökéletes értelem, akkor az egész világtörténetet egyetlen formulába tudná foglalni,

¹ Atom und Kosmos. Das physikalische Weltbild der Gegenwart. Berlin, 1930. 283–299. l.

melyből a múlt és a jövő is kiszámítható volna. A biológia azonban ismételten megkísérelte, hogy az élőlények részére *saját* törvényszerűséget állapítson meg, amely a szigorú törvényszerűségtől eltér. Azonban az okfogalom valódi krízisééről csak azóta beszélhetünk, mióta magában a fizikában is mind erősebb lesz a kétely a természeti történéshézagtalan meghatározottságában és magának az atom belsejének mechanikájában az okfogalom tudatos feladására vezetett. Így a hőtanban az entropia növekedés szigorú törvénye pusztán állagstatisztikai törvénné változott, a szigorú törvény valószínűségi törvénné. Azóta ismételten felmerült a gondolat, hogy minden szigorú természeti törvény sorsa az lesz, hogy pusztán statisztikai érvényűvé korlátozódik s hogy a makrokozmos törvényszerűsége nem vihető át a mikrokozmosba s fontosabb megfigyelés után egy molekuláris kaosz statisztikai törvényszerűségévé lesz. Itt a nézetek ellenmondottak egymásnak. Némelyek Kant filozófiájára támaszkodva azt vitatták, hogy ez a felfogás helytelen, hogy a szigorú oktörvény érvényességében a mikrokozmosban sem szabad kételkedni. Mások arra hivatkoztak, hogy nincsenek eléggé pontos ismereteink a molekuláris történésekről s az analogiás következtetés a nagyról a kicsinyre nem feltétlenül kötelező. A harmadik felfogás azt vitatta, hogy a kérdés elvileg eldönthetetlen, mert csak molekuláris folyamatok egyenes, közvetlen megfigyelése dönthetne, pedig nekünk, embereknek csak molekuláris történéseknek mikroszkopikus megfigyelésekből való következtetése lehetséges.

A kérdést nem fizikusok, hanem filozófusok vizsgálták és vitatták, még pedig a *valószínűségi* fogalom elemzése útján. E fogalom központi és alapvető jelentőségét eddig nem ismerték fel. Azt mondták, hogy az emberi tökéletlenség és tudatlanság folyománya. Erre alapot nyújtott a szerencsejátékokban való szerepe. Ez a *szubjektív valószínűségi elmélet*. Ez ahhoz a tanításhoz vezet, hogy minden természeti történéshézagtalan törvények szerint foly le s az előre kiszámíthatóság bizonytalansága csak az emberi tudatlanság következménye. A valószínűség folyamán a filozófus-bírák azt vetették ellen, hogy szubjektív elmélet sohasem igazolhatja a valószínűség objektív érvényét. Nem lehet elképzelni, hogy a természet annyira tekintetbe venné az emberi tudatlanságot. Ezért megalapították az *objektív valószínűségi elméletet*, amely a valószínűségi törvény érvényességét a természeti történéshézagtalan tényeként állítja fel. Eszerint a statisztikai folyamatok, mint pl. molekula-csoportok szabályszerűsége önálló alapvonása a természeti történéshézagtalan, melynek törvényeit megérteni ép úgy feladata a természettudománynak, mint az oktörvényt.

E felfogás vezetett arra, hogy a valószínűség és az ok fogalma egyesített, mert mindkettő „objektív törvényszerűséget jelent“. „Tényleg a két fogalom szilárdan kapcsolódik egymással s kimutatható, hogy az oki elv egészen üres, használhatatlan hipotézis volna, ha a valószínűség elve nem kapcsolódnék hozzá. Hiszen nem igaz, hogy a természetben szigorú törvényeket találunk. Mindig csak megközelítő betöltését látjuk a törvényeknek. Egy elhajított kő, egy villamos áram, egy elhajlított fénysugár pontos mérés mellett sohasem mutatja ugyan azt a pályát, melyet a matematikai formula előír, hanem mindig lesznek kis eltérések, az ú. n. megfigyelési hibák, melyeket egy pontosabb kísérlet ugyan kisebbít, de tökéletesen sohasem tud teljesen kizárni. De hogy ilyen hibák az előrekiszámítás eredményét mennyiben befolyásolják, azt *biztosan* megmondani nem lehet. Csak annyi mondható, hogy a hibák *nagy valószínűséggel* csak kis zavart fognak okozni. Ez azonban olyan állítás, mely a valószínűség fogalmát már magában foglalja. Ezért a valószínűség fogalma az összes természeti törvények fogalmazásába bevonul, ha e törvényeket fogalmi szigorúsággal akarjuk kimondani.“ A gyakorlati életben is gyakrabban alkalmazzuk a valószínűség fogalmát, mint gondolnók. Sok állítás valószínűségi jellegét csak azért nem vesszük észre, mert a valószínűség benne igen nagy s ezt gyakorlatilag bizonyosságnak vesszük. Csak valószínűség, ha azt hisszük, hogy egy vashid elbir bennünket s nem szakad le alattunk, hogy holnap a nap felkel. Hiszen jöhet valami kozmikus katasztrófa, ami a földet kivetí pályájáról. De ilyen esetekben nem törődünk a zavaró lehetőségekkel, mert igen valószínűtlenek. Megelégszünk lényegesen kisebb valószínűségekkel is. A kereskedő pl. tudja, hogy üzletei csak némi valószínűséggel jövedelmeznek s ezért sokféleképpen próbálkozik abban a reményben, hogy nem *minden* reménye fog *egyszerre* füstbe menni s ezért egy átlagos nyereség biztos. Ezért az esetek *nagy számát* veszi s az egyes esemény kis valószínűségét az átlagos eredmény nagy valószínűségévé változtatja. A nagyobb számhoz való folyamodáson kívül az előre megmondás valószínűségét javítjuk úgy is, ha az esetet lehető pontosan megvizsgáljuk, azaz lehető sok meghatározó tényezőt keresünk és veszünk figyelembe. Az időjárásnál pl. nemcsak a szél irányát, hanem a légnyomást, felhőzetet, temperaturát stb. Hogy az összes okok legpontosabb figyelembevételével a valószínűséget bizonyossággá lehetne változtatni, ezt senki komolyan nem állította. Meglehetünk elégedve azzal is, ha a valószínűséget annyira fokozhatjuk, hogy *gyakorlati* bizonyosságot jelentsen.

Reichenbach nyílt kérdésnek tekinti azt is, hogy vajon a pontosságnak ilyen tetszésszerű fokozása lehetséges-e, mert ezt az igényt nem tartja *szükségképpen jogosultnak*: lehet, hogy a pontosság fokozásának elvi határa van, amely a bizonyosság *előtt* fekszik. Ez esetben lehetetlen lenne további tényezők figyelembevétele által végül biztos jövődüléshez jutni. A természetben ez a lehetőség megvan. Mert az a fejlődés, melyet a kvantummechanika a Heisenberg-féle pontatlansági relációban elért, éppen ennek a tényállásnak felel meg. Heisenberg szerint nem lehet egy elektron helyét és gyorsaságát egyszerre a legnagyobb pontossággal meghatározni s azért lehetetlen egy elektron pályáját tetszésszerű pontossággal kiszámítani. A kiszámításnak objektív korlátai vannak, olyanok, melyeket Laplace szelleme sem tudna megkerülni, neki is meg kellene elégednie a „valószínűvel.“ A természet nem hasonlítható a gépi működés szigorú lefolyásához. Hanem a kicsinyben a véletlen uralkodik s csak nagyban kapcsolódnak az egyes atomi események olyan valószínű folyamatokká, melyeket gyakorlatilag bizonyosságnak tarthatunk. „Ha tehát gyakorlati magatartásunkra érezhető változás nincs is, annál mélyebb a változás a mi elméleti tudásunkra nézve: a történet nincs hiánytalanul előre meghatározva, amint a determinizmus állítja, amely a világ folyását egy lepergő óraművé alakítja. A világtörténet sokkal inkább hasonlítható egy állandó kockajátékhoz úgy, hogy a történet minden lépése egy új kockavetést jelent. A döntés az oki és a statisztikai világkép között a statisztika javára történt. Nem lehet azt mondani, hogy az ismeretekben való hiány az, ami a szigorú okozatiságról való lemondáshoz vezet. Ellenkezőleg: nagyon pozitív tudás vezetett erre a döntésre, t. i. a kvantummechanikában összefoglalt matematikai és tapasztalati összefüggések.“

Ez a felfogás gyökeres szakítást jelent a klasszikus fizika kauzális világképével, tehát azzal az alapvető vonással, amiben a modern természettudomány ellentétét láttuk az ókori fatum fogalmával. Még sem mondható, hogy most egy csapásra mindama talányokat megoldja, melyeket a lelki és fiziológiai történet antikauzális felfogása feladott. Mert a látszólag célszerű és értelmes emberi cselekvésmód, a cselekvés kormányzása az akarral és a szabadságnak ezt követő érzése — mindezek olyan kérdések, amelyek a világfolyamatnak a véletlen játékára való redukciójával még semmiesetre sincsenek megoldva. De — mondja Reichenbach — azt hisszük, hogy a keresett megoldás e keretben új lehetőségeket talál s ez végül be is következik. Döntő fontosságú, hogy a szilárd korlát, melyet a determinizmus az élet és

szabadság kérdésének minden indeterminisztikus megoldására felállít, ledől, hogy a jövő objektív előre megmondásáról többé nem lehet beszélni és hogy a lehetőség és levés fogalma egész más értelemben áll előttünk, hogyha azt nem annak nézzük, mint eddig: emberi nemtudásból eredő önámításnak, vagy előttünk emberek előtt elzárt tényálladék pótlásának. A modern fizika itt olyan filozófiai kérdésekbe torkollik, melyeket kezdettől fogva tárgyaltak, de megoldásra nem juttattak. Az eddigi filozófiai módszerek nem vezetnek eredményre. Az exakt tudomány által felállított s kiélezett kérdések lényegesen új módszereket kívánnak. Ezek nem a hagyományos filozófiai rendszerekkel való fejtegetéseket, hanem a tárgyi kérdések által meghatározott sajátos utakat követnek. Egy új természetbölcselet lesz az, mely szoros összefüggésben a modern természetkutatással és természettudományi fogalomalkotással az ismeret kérdését újra átgondolja.

Mint hogy a modern hullámmechanika éppen az oktvörvény magyarázatánál fogva bekapcsolódik a filozófiába s éppen az akarat szabadságának kérdésébe, szükségesnek látom ennek történeti kifejlődésére egy futólagos pillantást vetni.¹ A régi Newton-féle fizikai világkép kialakítása úgy történt, hogy mindent mozgásra vezettek vissza: a hőt, fényt, elektromágneses jelenségeket. A fény sugarban apró anyagi részecskék korpuszculák, haladnak tovább, melyeket a fényforrás lövel ki magából. Tehát az anyag az az alap, melyből a fizikai világ felépül. Az anyag elpusztíthatatlan, örökké megmaradó valami. De ilyen az energia is, ez sem semmisülhet meg, csak átalakulhat. És ilyen elpusztíthatatlan az elektromos töltés. Most már felmerül a kérdés: nem szerkeszthető-e olyan világkép, melyben az anyag szerepét az energia, vagy az elektromos töltés veszi át s ennek áramlása szolgáltatóná a jelenségek változatosságát? Nincs-e lehetősége olyan világképnek, melynek felépítéséhez nincs szükség anyagra? Az elektromos és mágneses erőt el tudjuk gondolni anélkül, hogy valami anyagot kellene felvinnünk, mely a két test közötti teret kitölti. Az elektromágneses fényelmélet csorbát ejtett az anyag tekintélyén, mert megmutatta, hogy a fizikai világkép tekintélyes részét meg lehet rajzolni anyag nélkül is. A fizikai világ protonból és elektronból épül

¹ Dr. Tangl Károly, A fizikai világkép kialakulása. Természettudományi Közlöny. 1931. 930—931. füzet. — Dr. Varga Béla, Istenről való tudásunk gyarapodása a tudomány legújabb eredményei alapján. Unitárius Szószék. 1935. 3—4. szám.

fel, ezek tömege energiából van gyúrva. Az energia úgy viselkedik, mintha tömege volna, mert a test tömege nő, ha energiát vesz fel. Az anyagot atomokból gondoljuk összerakva. Hát az energia is atomos szerkezetű? Van-e az energiának is atomja, valami igen kicsi energiakvantum, melyből összerakódnak az észlelhető energiamentységek úgy, mint a homokrakás a homokszemekből?

Ez a *kvantum=elmélet*, melyet Planck állított fel 1900-ban. A fizikai világ modern felfogásának jellemző vonásai a Newton-féle világképpel szemben a *kvantum=elmélet* és az Einstein *relativitási elmélete*, mely utóbbi az időre és térre vonatkozó régi felfogásunkat átalakította s pontosan megjelölte a réginek érvényességi körét. A rég klasszikus mechanika szerint, ha valamely pillanatban ismerjük az elektron helyét és sebességét, minden későbbi pillanatra is pontosan meg tudjuk adni a pályáján elfoglalt helyet. Az új hullámmechanikában az nem lehetséges, mert nincs határozott pálya. A régi felfogás szerint az elektron jelen állapota megszabja a jövő állapotokat. A hullámmechanika szerint csak bizonyos valószínűséggel adhatjuk meg az elektron helyét a következő pillanatokban. A szigorú oktvény elve azt kívánja, hogy a mostani állapot határozottan és egyértelműen megszabja a később bekövetkezendő állapotokat. A fizikus sohasem igazolhatja e szigorú kauzalitást, mert a legtökéletesebb mérésekkel sem tudja a mostani állapotot teljes pontossággal megismerni s mert a hullámmechanika a jövő állapotnak csak a valószínűségét tudja megadni. Ez a valószínűség lehet igen nagy, de mindig csak valószínűség marad.

És itt kapcsolódik bele a modern hullámtechnika abba a filozófiai kérdésbe: hogy vajjon a világ szerkezete olyan, hogy benne csak a lazább okszerűség elve érvényes; vagy a világban érvényes ugyan a szigorú okszerűség elve, de a mi lelki szerkezetünk olyan, hogy mindig csak a lazább okszerűség érvényes?

Dr. Gál Kelemen.

(Folytatjuk.)

Jézus alakja a mai Biblia-kritika tükrében és a XX. század szabadelvű unitárius hit-felfogása szerint.

Ernest Renan „Vie de Jésus“ (Jézus élete) c. munkája megjelenése előtt az egyetlen munka, amely a történelmi Jézus alakját igyekezik bemutítani, a Strauss „Leben Jesu“ c. könyve volt. Azonban, amíg Strauss munkája (talán a német írókat jellemző túlfőmöröség és tudományos körültekintés miatt) nagyobb hatást nem ért el, addig a Renan munkája egyszerre népszerű lett. A munka megjelenése évében, 1863-ban 11 kiadást ért meg s 60 ezer példányban fogyott el.

A „Vie de Jésus“ ezen szavai „Jésus naguit á Nazareth, petit ville de Galilée... Il sortit des rangs du peuple. Son père, Joseph, et sa mère, Marie, etaient des gens de mediocre condition“ (Jézus Názáretben született, Galilea kicsiny falujában... Egyszerű emberektől származott. Apja József és anyja Mária közepes sorsban voltak), egyszerre megragadták az olvasó figyelmét. Ezek a szavak u. i. azonnal az ember Jézust állították előtérbe. Éltűnt a bethlehemi éjszaka sok meséje, a szűztől születés legendája s a Logos megtestesülése stb.

E munkának a Bibliakritika megindulásában óriási jelentősége van. Ha igaz is, hogy Renan nagy tudományos felkészültsége és óriási nyelvismerete mellett is, nagy szerepet juttatott a képzeletnek munkája megalkotásakor, az is igaz, hogy az uttörőnek a munkája mindig a legnehezebb. Mikor az első természettudós egy özönvíz-előtti állat felszínre került csontjai alapján megrajzolja az állat külső formáját, ugyanazt a munkát végezte, mint a történetíró, aki a régletűnt idők hiányos adataiból összeállította egy kornak a képét. S amint az újabb ásatások nyomán felszínre került újabb csontok talán egészen más formáját adják az első természettudós által elképzelt állatnak, ugyanugy az újabb történelmi kutatások is újabb változásokat eszközölnek a régebb megrajzolt kor, hiányos történelmi adatok alapján megrajzolt arculatán.

Ez a hasonlat egyúttal azt is mutatja, hogy a Bibliakritika nem olyan tudomány, amely minden emberre nézve egyformán elfogadható formában tudná a feltárt adatokat adni. Két egymástól függetlenül dolgozó történetíró, ugyanazon történelmi adatok alapján, igen sokszor, egészen más következtetéseket von le az illető korra nézve. Ez áll különösen a Bibliakutatókra nézve, akik a mindenki előtt ott álló ugyanazon szövegű könyvre nézve egymással homlokegyenest ellenkező megállapításokra jutottak.

A Bibliakritika tehát nem olyan alap, amelyen minden további vizsgálat nélkül meg lehetne állni s hiffelfogásunkat annak megállapításai szellemében pontosan tudnók irányítani. Külön elbírálás alá esik az orthodox egyházak Bibliakritikája s külön elbírálás alá a tisztán tudományos alapon álló Bibliakritika. De még magának e szónak is „tudományos“ egészen más értelme van az orthodox és szabadelvű egyházakban, mert hiszen hallgassunk meg csak egy orthodox papot, a maga „tudományos“ megállapításai szerint magyarázza vallása, vagy egyháza hittételeit, amelyek ezen tudományosság ellene is elfogadhatatlanok számunkra.

Tételünk ilyen megvilágításban így alakul át „Jézus alakja a XX. század szabadelvű unitárius hiffelfogása szerint“, mely eo ipso magában foglalja, hogy az a mai kor tudományos Bibliakritikája alapján áll.

Igy indítva be vizsgálódásunkat, a legelső kérdés amit meg kell vizsgálnunk: a Jézus történelmi voltának a kérdése. Élt-e egyáltalán Jézus, aki a keresztény hiffelfogás és kultusz középpontjában áll? A hívő embert talán ezen kérdés feltehetése is szent borzalommal töltötené el, annyira természetesnek veszi Jézus történelmi alakjának létezését, mi azonban, kik korunk minden problémájával szembe kell hogy nézzünk, akik tudatában vagyunk annak, hogy Jézus alakját az évszázadok tovatünő ideje bevonta a képzelet tudománytalan mesevilágával, tárgyilagosan, felháborodás nélkül kell hogy megvizsgáljuk ezt a kérdést is.

Megállapításunk szerint e kérdés felvetődésének az alapja nem más, mint a „credo quia absurdum“ még ma is létező, tudománytalan orthodoxia ellen megnyilvánuló visszahatás, mely a kereszténység egymással ellentétes s a haladás szempontjából igen sok tekintetben káros tudatlan felekezetieskedésének azzal akar véget vetni, hogy kihuzza az egész alól az alapot Jézus személyének létezése tagadása által; vagy még inkább az ujabban egyre erősödő vallásellenes irány-

zatnak a megnyilvánulása, mely irányzat minden eszközt felhasznál arra, hogy a keresztény vallásos vilégnézetet megdöntse.

Talán eszembe se jutott volna, hogy kitűzött tétellel kapcsolatban ezt a kérdést is vizsgálat tárgyává tegyem, hiszen a Jézus történelmi személyének kétségbevonásával foglalkozó könyveket hozzáértő történettudósok vizsgálat tárgyává tették s megcáfolták, ha a napokban főiskolás ifjak körében nem hallottam volna azt a kijelentést, hogy „lehet Jézus sohasem is élt”. Tehát, ha Jézus alakját akarjuk vizsgálni, amint az unitárius híffelfogásban él, előbb tisztáznunk kell azt, hogy Jézus egyáltalán élt-e?

Nem sorolom fel azokat az érveket, amelyeket Dr. Case amerikai egyetemi tanár felsorakoztatott „The Historicity of Jesus” (Jézus történelmisége) c. munkájában, világosan beigazolvva Jézus történelmi létezését, csupán azokat az érveket sorolom fel, amelyeket Dr. Case munkája tanulmányozása alkalmával papírra vettem s amely érveket ő nem használ fel, bár felfogásom szerint ezek a legfontosabbak.

Én azt a kérdést tettem fel: Kinek volt érdekében Jézus személyét kitalálni, ha ő nem volt történelmi alak?

1. A zsidóknak nem, mivel ők Jézust nem fogadták el sem mint Messiást, amint a korabeli keresztények beállították, sem pedig mint prófétát. A mozgalom maga alig néhány évtized alatt el is veszítette zsidó jellegét, bár a zsidó jellegzeteségeket letagadni nem lehet.

2. A rómaiaknak nem volt érdeke Jézus személyét kitalálni. Ők üldözték a keresztényeket. De elképzelhetetlen az is, hogy egy általuk kitalált, soha nem létezett személy miatt szenvedték volna el az üldöztetéseket a keresztények.

3. A keresztényeknek meg egyáltalán nem volt érdekük kitalálni a Jézus alakját, ha ő soha nem létezett volna, hiszen számukra századokon át csak üldöztetést jelentett keresztény mivoltuk.

Ezen érveken kívül, mint legkézenfekvőbbet megemlíthetjük azt, hogy Pál apostol, mint a keresztények tényleges üldözője, a Jézus követőket egészen közelről ismerte s tisztában volt a mozgalom eredetével s ő sohasem hallott arról, hogy a keresztények egy nem létező vallásalapítót követnének. Továbbá Trypho, Celzus, Porphirus stb. akik a kereszténység elleni irodalmi harcot indítottak s akikkel szemben a kereszténység az apollogétákon keresziül védekezett, soha nem említik, hogy Jézus nem létezett volna, már pedig egy nem lé-

tező embert nem olyan könnyű dolog egy mozgalom élére csempészni anélkül, hogy a mozgalmat támadók azt észre ne vennék.

Témánkkal kapcsolatos első megállapításunk tehát az, hogy Jézus mint történelmi személy él unitárius hitfelfogásunkban.

Második kérdésünk ez: *Milyen forrásmunkák alapján ismerhetjük meg Jézust?*

A választ egészen röviden összefoglalva a következőképpen fogalmazhatjuk meg. Forrásmunkául szolgálnak mindazok a könyvek, amelyek Jézusra nézve adatokat tartalmaznak, tekintet nélkül arra, hogy benne vannak-e a kanonikus könyvekben, vagy az apokrifus irodalomhoz tartoznak.

Jézus életére nézve az első században igen széleskörű irodalom fejlődött ki. Igazolja ezt Lk. evangéliuma három első verse, de igazolja a kánonban benne levő négy Evangélium is a második század keresztény vezetőinek azon főrekvése, hogy igyekeztek jegyzékbe foglalni azokat a könyveket, amelyek szelleme a korabeli kereszténység többsége elgondolásával összhangban volt s egyúttal igyekeztek eretneknek nevezni mindazokat a könyveket, amelyek az általuk kiválasztott könyvekkel ellentétben állottak.

Az a tény, hogy a kánonban bent levő könyvek Jézusra nézve egyikamástól annyira eltérő képet adnak, mutatja, hogy milyen sok rétegű volt az a társadalom, amelynek különböző érdeklődési körét és vallási igényét az írók kielégíteni igyekeztek. A sok irányúságot egybe foglalni, ez volt a kánonizáló főrekvésnek a lényege. Így a kanonikus könyvek kiválasztása a keresztény mozgalom egységének megőrzését célozta s nem jelentette azt, hogy a kánonból kimaradt könyvek ne tartalmazhattak volna Jézusra nézve autentikus adatokat. A szöveg vizsgálat és szöveg összehasonlítás, valamint a helyes történelmi kutatás és kor-történelem, valamint archeologia stb. szóval a Biblia-kritika és segédtudományai vannak hivatva azután eldönteni azt, hogy a talált adatok mennyiben illenek bele egy történelmileg hű Jézus-életrajz kereteibe. Mindannyiunk előtt világosan áll az, hogy egy-egy esemény történelmi igazságát még nem dönti el az, hogy az illető esemény benne van-e a kanonikus könyvekben, vagy nincs.

Tovább haladva, tegyük most vizsgálódásunk tárgyává *Jézus élete külső eseményeit*. Vizsgálódásunkban vezessen az a cél, hogy az eseményekre úgy mutassunk rá, amint az a modern unitárius ember előtt áll, szemben hittankönyveink és káténk tanításaival.

Jézus születésére nézve negyedosztályos tankönyvünk egy pár,

történelmi adat megemlítése után, a képzelet alkotta képeket sorolja fel, mintha az egész eseménnyel kapcsolatban azok lennének a legfontosabbak. Káténk, a „Mit tudunk Jézus Krisztus születéséről?” c. kérdés utáni magyarázatban szintén ezekre a csodákkal telített eseményekre hívja fel a figyelmet.

Mit mond a történelem? A Quirinus alatti népszámlálás időszámításunk 6, vagy 7-ik évében volt. Lk. 2 : 1—7 szerint Jézus akkor született, amikor ez a népszámlálás volt. Ez az adat nem talál Lk. másik megállapításával (3 : 23), mely szerint, Jézus mikor tanítani kezdett „mintegy harminc esztendő volt”, mert pontos történelmi megállapítás szerint a Lk. szerint közölt történelmi adat, hogy Jézus Tiberius császár uralkodásának 15-ik évében kezdett tanítani, időszámításunk szerint 28-ban, vagy 29-ben volt. Ugyanilyen zavar van a Máté ev. adatai körül. Ő ugyanis (Mt. 2 : 15—16) Jézus születését Nagy Herodes uralkodása idejére teszi, már pedig Herodes a mi időszámításunk előtt négy évvel halt meg; sőt amennyiben Mt. azt mondja, hogy Herodes a két év körüli gyermekeket ölette meg s ezért kellett Jézust elmenekíteni Egyiptomba, úgy Jézus a Herodes halála alkalmával legalább is két éves kellett, hogy legyen. Ezek az adatok, illetőleg ezek zavaros volta mutatja, hogy Jézus születési évét pontosan megállapítani nem lehet.

Jézus születésével kapcsolatban azonban nem csak ez a zavar merül fel. Felmerül a kérdés, hogy hol született Jézus? Erre a kérdésre az evangélisták (Mt., Lk.) egyszerűen azzal feleltek, hogy Jézus Bethlehemben született. Mivel azonban Jézust Názáretinek nevezték, Jézus bethlehemi születését azzal magyarázták, hogy a népszámlálás céljából oda kellett menniök. Ez az állítás azonban ellentétben van a római összeírás módjával. A rómaiak ugyanis csak a férfiakat írták össze s azokat is ott, ahol találták s nem követelték, hogy az ezer év előtti ősök helységébe hazamenjenek.

A következő nehézség ezzel az állítással kapcsolatban az, hogy József tényleg úgy van a Mt. és Lk. különben teljesen ellentétes családfein feltüntetve, mint aki Dávidtól származott, tehát a *Juda* törzsből, míg Mária, mint a Zakariás főpap felesége rokona, az *Áron* családjából való volt, vagyis a Lévi törzshöz tartozott, amely törzsnek semmi keresni valója nem volt Bethlehemben. Különösen nem lett volna keresni valója akkor, ha gyermeke tényleg a szentlélektől született volna, amely tény az egész dávidi levezetést illuzorikussá tenné.

A szűztől való születés különben csak Mt. evangéliumában

nyer szerepet. Mk. Jézusnak négy fiutestvérét említi meg, névszerint: (6: 3) Jakab, József, Judás és Simon s mivel leánytestvéreiről többeszámban szól, feltehető, hogy legalább is két leánytestvére volt, tehát semmi alap nincs a köztudatban benne levő állításnak, hogy Jézus Máriának egyetlen gyermeke lett volna. Lukácsnál a szűztől születés története nincs említve, csak a Jézus születése megjósolása a csodás esemény. A Lk. 1: 34–35 az újtestamentum kutatói szerint későbbi betoldás. Lk. úgy beszél Jézusról mindenütt, mint a József fiáról. Mikor Jézust keresik a szülei, majd megtalálják, Mária így szól: „Fiam, miért cselekedted ezt velünk? Imé atyád és én² nagy bánattal kerestünk téged“ (2: 48). stb.

Összefoglalva, unitárius hitfelfogásunk szerint Jézus születési ideje pontosan meg nem állapítható; de szülei József és Mária voltak, kiktől a természet törvényei szerint született, még pedig a legnagyobb valószínűség szerint Názárethben.

Jézus a templomban. Hogy Jézus 12 éves korában szüleivel Jeruzsálemben járt s ott a papokkal való beszélgetés során értelmének kitűnő jelét adta, történelmi ténynek tekinthető. Ismerve a zsidó nevelést, melyben a törvények és próféták, valamint az íráskörmemorizálása képezte a lényegét, egyáltalán nem lehetetlen, hogy Jézus ezekben nagyon jártas volt.

Mennyi ideig tanított Jézus? Itt a szinoptikusokat és a negyedik evangéliumot kell szembeállítani egymással. A szinoptikusok a Jézus tanítása kezdőpontját pontosan nem jelölik meg, már t. i. azt, hogy halála előtt mennyi idővel kezdett tanítani. Egyszer tanítani kezdett s a legközelebbi husvét alkalmával meghalt. Jánosnál három husvét is említve van, mint amelyeken Jézus Jeruzsálemben járt. Ezek közül két feljegyzés szerint (Ján. 2: 13 és 11: 55) ténylegesen fel is ment Jeruzsálembe, a harmadik utalás (Ján. 6: 4) azonban annyira közbevetett s azzal kapcsolatban annyira nem történt semmi, hogy azt történelmileg elfogadni nem lehet. Legnagyobb valószínűség szerint Jézus nyilvános szereplése két husvét közötti időtartamra tehető.

Jézus halála. Bármennyire elfogadhatóbb legtöbb esetben a szinoptikusok beállítása a jánosi beállítással szemben, a Jézus halála dátumát pontosabban jelölte meg János, mint a 3 előző evangélista. A szinoptikusok szerint Jézus a zsidó husvét első napján halt meg, miután megelőző este megette tanítványaival a husvét bárányt. János szerint Jézus a husvétot megelőző nap halt meg s kifejezetten kimutatja, hogy ez a husvét vacsora előtt volt, mert a zsidók „nem

menének be a törvényházba, hogy meg ne fertőztessenek, hanem megehessék a husvéti bárányt“ (Jn. 18:28). Tekintettel azonban arra, hogy a kétféle beállítás megegyezik abban, hogy Jézust mindkettő szerint pénteken feszítették meg, *halála időszámításunk 29-ik évében következett be*, amely évben Nisan hónap 14-ike péntekre esett s egyúttal a husvétot megelőző nap is volt.

A János dátuma helyessége mellett szól az a tény, hogy a zsidók legnagyobb ünnepén nem lehetett volna Jézust, vagy bármilyen bűnös embert kivégezni, Arimáthai József nem vásárolhatott volna aznap még gyolcsot, hogy Jézust abba tegyék, nem lehetett volna aznap levenni őt a keresztről s a sirbatenni, stb.

Jézus feltámadására nézve ugy a negyedik elemistáink tankönyve, mint Káténk határozott formában állítja, hogy igen, Jézus feltámadott. Simén Domokos nagynevű teol. tanárunk a múlt században könyvet írt a csodákról s kimutatta, hogy azok nem léteznek s mi még tankönyveinkben csodákkal tápláljuk az elemi iskolásokat s a hitben megerősödni kívánókat. Pedig a csodákban való hitet a természettudomány megdöntötte a természettörvény felismerése által.

Unitárius nézőpontból ítélve meg a dolgot, a feltámadás hite nemcsak tudománytalan, de szükségtelen is. A lélek öröklete hite szükségtelenné teszi a feltámadás hitét.

A Jézus életére vonatkozó történelmi keret megvizsgálása után vizsgáljuk meg most *Jézusról alkotott hitünk benső lényegét.*

Jézus életének külső kerete, amint láhattuk, nagyon vázaltszerű. Mi ennek az oka? Elsősorban az, hogy a keresztény-mozgalom nem a végtelen történelem számára volt tervezve, hanem csak egy kornak, a Jézus korának. „Bizony mondom néktek, hogy el nem mulik ez a nemzetség, amíg meg nem lesznek mindezek“ (Mk. 13:30), tanította Jézus. Pál Apostol maga így tanított erre nézve: „Mindnyájan ugyan nem aluszunk el, de mindnyájan elváltozunk“ (I. Kor. 15:51); „Ezt mondjuk néktek az Úr szavával, hogy mi, akik élünk, akik megmaradunk az Úr eljöveteléig, épen nem előzzük meg azokat, akik elaludtak“ (I. Thess. 4:15.) „Mert maga az Úr riadóval, arkangyal szózatával és isteni harsonával leszáll az égből: és feltámadnak először, akik meghaltak a Krisztusban“. (I. Thess. 4:16) „Azután mi, akik élünk, akik megmaradunk, elragadtatunk azokkal együtt a felhőkön az Úr elébe a levegőbe; és ekképen mindenkor az urral leszünk“ (I. Thess. 4:17). Szóval a keresztény mozgalom egy bizonyos időre volt csak tervezve. Jézus tanításainak a központját az „Isten országa“

eljövetele körülményei s magának az országnak a mibenléte képezte. A szinoptikus evangéliumok tele vannak azokkal a színes leírásokkal, melyek isten-országá eljövetelére s Jézusnak azzal kapcsolatos szerepére vonatkoznak. Jézus maga hitte, hogy neki különös szerepe lesz ezen ország eljövetelével kapcsolatban: „meglátjátok az embernek Fiát eljönni felhőkben nagy hatalommal és dicsőséggel“ (Mk. 13:26). Az u. n. messiási öntudat a Jézus hite központi gondolata volt. A századforduló után irt János evangéliumában ez az eschatologikus elem, s a paruzia hite hiányzik. A múlt idő magával vitte a Jézus hallgatók nemzedékét s Jézus még mindég nem jött vissza. Így a negyedik evangélista fordított egyet a dolgon s ahelyett, hogy Jézust az eljövendő Messiásnak tüntette volna fel, kimutatta, hogy Jézus azalatt volt a Messiás, amíg a földön volt. E megállapítás igazolására csak ezt az egy verset idézzük „Bizony, bizony mondom néktek, hogy aki az én beszédemet hallja és hisz annak, aki engem elbocsátott, örök élete van; és nem jön fel az ítéletre, hanem átment a halálból az életre“ (Jn. 5:24).

A Jézus tanításai *interim* jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Pál apostol tulajdonképpen a Jézus visszajövele előkészítésére fektette a fősúlyt s nem a Jézus tanításai beidegzésére. Leveleiben a Jézus életére nézve semmi más vonatkozás nincs, mint az utolsó vacsora leírása, melyet azonban a korabeli keresztény gyakorlat egységesítése tett szükségessé. Csak amikor már kihalóban volt a Jézust közvetlenül ismerők nemzedéke, érezte a keresztény közösség e tanítások megörökítése szükségét.

Ma már egész irodalma van annak a kérdésnek, hogy Jézus tanításai *interim* jellegűek-e, vagy sem. Egy mindenesetre bizonyos, hogy a Jézus tanításai, bár egy megsemmisülő világnak voltak szánva, olyan vallás-erkölcsi tartalmuak, hogy azok bármely kor számára erkölcsi normákként szolgálhatnak. Minden esetre nagy kár az, amit a kereszténység ellenségei oly szívesen használnak ki a kereszténység ellen, hogy Jézus nyilvános szereplése után oly hamar meghalt s tanításainak, mint életprincípiumoknak egy életen keresztül való megélésére nézve nem adhatott kellő példát, mert az a tény, hogy ő az általa felismert igazságok mellett a Golgotáig kitartott, a bírálók előtt csak azt látszik igazolni, hogy tanításai nem gyakorlatiak, mert hiszen azok hozták ellentétbe Jézust a korbeli felfogással s ezen első összeütközés az ő életébe került. A mi felfogásunk szerint — azonban — Jézus élete és martirhalála az ő jellemzőségeinek bizonyosága, Jézus élete

ezáltal a mártírhalál által nyer igazi emberi nagyságot és jelentőséget, mely halála óta is a mártírok és a nagy jellemek hosszú során keresztül mutatta meg inspiráló hatását. Ha Jézus Isten lett volna, ugy tettei elveszitenék példaadó hatásukat, mert más lehetőségei vannak egy testet öltött Istennek, mint egy földi embernek.

Jézus tehát, mint vallás-erkölcsi életünk állandó ihletője nyer pótolhatatlan szerepet unitárizmusunkban.

Jézus maga, mint a zsidóság prófétája kezdette meg munkáját. Tanításainak ezen kizárólagos zsidó jellege felismerhető azokban a tanításokban, melyek a tanítványoknak szóltak: „Pogányok utjára ne menjetek és szamaritánusok városába ne menjetek be“ (Mt. 10 : 5). „Bizony mondom néktek : be sem járjátok Izrael városait, míg az embernek Fia eljövend“ (Mt. 10 : 23). Azonban, amikor közvetlen kapcsolatba került tanításai során az idegenekkel is látta, hogy azok sokszor jobban hisznek benne, mint maguk a zsidók (Mt. 8 : 10, Lk. 7 : 9) elbámul nagy hitük láttán s kiszélesedik látóköre. „Mondom nektek, hogy sokan eljönnek napkeletről és napnyugatról és letelepednek Ábrahámmal, Izsákkal és Jákóbbal a mennyek országában“ (Mt. 8 : 11), tanítja. A Jézus gondolatvilágában felismerhető tehát egy fejlődési folyamat, mely a tisztán nemzeti hivatás érzettől átvezette egy szélesebb, minden emberi értéket magába foglaló térre. Az evangéliumiró inkább érezte, mint látta ezt a 'kiszélesedő öntudatot, mikor leírta : „Legyetek főkéletesek, mint Isten, a ti mennyei Atyátok főkéletes“ (Mt. 5 : 48) vagy az egyetemes kereszténység nagy tanítását „Elmenvén, tegyetek tanítványokká minden népeket, megkeresztelvén őket“ (Mt. 28 : 19). Mi unitáriusok, hisszük tehát azt, hogy vallási téren is van fejlődés.

A fennebbi vázlat után, melyben igyekeztem röviden, szinte csak érintve a problémákat, kimutatni Jézusról való felfogásomat, csupán egy dolgot akarok még megjegyezni. Bár unitárius hiffelfogásunkban Jézus, mint ember él, ki arra igyekezett nevelni kortársait, hogy Istenben ismerjék fel az Atyát a bosszuálló nemzeti Isten helyett, s ki arra tanította őket, hogy úgy éljenek, mintha Isten=országa már kezdetét vette volna, szóval a vallást gyakorlattá, életté akarta tenni, mondom, ez az ember Jézus, még ma is igen sok unitárius ember előtt, mint Krisztus áll. Unitárius ember Jézusról, csak mint Jézusról beszélhet, mert Jézus történelmi személyt jelent, míg Krisztus egy orthodox teológiai spekuláció szüleménye. Igyekezzünk hát ügyelni arra, hogy ne zavarjuk össze a fogalmakat s hitünkben mindig tisztán álljon a történelem nagy, örökké élő alakja : Jézus.¹ *Lőrinczy Géza.*

¹ Jézusra vonatkozó felfogásunkat szívesen tesszük további megbeszélés tárgyává s hozzászólásokat elfogadunk.

Az úrvacsora.

— Keletkezése és keresztény hitéleti fontossága. —

(Befejező közlemény.)

Hogy az úrvacsora szereztetése pontosan hogy történt, arra a vonatkozó négy leírás és a zsidóknál ma is szokásos pászkavacsora egybevetéséből következtethetünk. Minthogy a zsidó vallásos szokások a legnagyobb konzervatívizmust mutatják, minek következtében a zsidók szigoruan ügyelnek arra, hogy minden vallásos cselekmény a régi, ősi gyakorlat szerint és a legrégebb rendelkezéseknek megfelelően menjen végbe: föltehetjük és zsidó rabbik határozottan állítják is, hogy Jézus korában is épen így folyt le a husvét előtti pászkavacsora, ahogy azt ma gyakorolják. A pontosan előírt ritus szerint lefolyó vacsora menete a következő: 1. A családfő az asztal körül kényelmesen elhelyezkedett családtagok poharába bort tölt, amelyből a kádes-ima elmondása után isznak. 2. A családfő kezét mos (irchác). 3. Petrezselyem-gyökérrel vagy más gyökér-növényt sósvizbe mártanak és eszik. 4. Az egymásra helyezett három ünnepi pászka közül a középsőt a családfő a megfelelő ima mondása közben ketté töri (jáchác). 5. Előáll a családtagok közül egy kis fiú (ha van ilyen) és előre betanított négy kérdést teszen fel, amelyre felelve a családfő, az apa elmagyarázza és méltatja a pászkaünnep történetét (mágid). 6. Közben eléneklik a 113. és 114. zsoltárokat. 7. másodszer töltenek bort és áldást mondva, isznak. 8. Erre az egész család kézmosása következik (rachcu), mire a családfő szétosztja a vacsorához való pászkát (a felsőt és alsót, majci) és elmondják a pászka-ímát (mácó). 9. Ezután a pusztai vándorlás sanyarúságainak és rabságainak és az egyiptomi rabság nyomorúságainak jelképezésére keserű füveket rágnak (murair és kajrách), amit ma borral behintett alma, gyömbér és diókeverékbe mártott tormaszár és reszelt torma evése helyettesít. 10. Most felterítik a vacsorához az asztalt, tálalnak és vacsoráznak (cufain). 11. Vacsora végeztével

a 4. alatti kettétört pászka egyik felét a családfő apróbb darabokra tördelve szétosztja a családtagok között (a másik felét elteszik a jövő pászkaünnepre), mire harmadszor tölt bort, amit az asztal-áldás mondásával isznak meg (boriack). 12. Utána a 115—118. zsolttár éneklésével (hálel) és a negyedik pohártöltéssel befejezik a pászka-vacsorát pár mondatból álló beszéddel (nircu).¹

Amint látható, a pászka-vacsora alatt háromszor töri meg a kovásztalan kenyeret, a pászkat a családfő és kétszer osztja az asztalnál ülőknek, először a vacsora betálasát megelőző keserű étel evése előtt, másodsor pedig közvetlenül a vacsora elfogyasztása után, bort pedig négyszer töltenek a pohárba, melyek közül az első és utolsóelőtti a legfontosabb, az első, mert azzal kezdődik a szertartásos vallásos jellegű vacsora s az utolsóelőtti, vagyis a harmadik, mert akkor mondják a főimát, az asztal-áldást, amiért ezt „áldás pohárnak“ is nevezik. A vacsora emelkedett, komoly, ünnepélyes, vallásos színezetű, minden egyes részleténél az előírt imát mondják, vagy a megfelelő zsolttárt éneklik. Így folytatható le, sőt valószínű, hogy így folyt Jézus korában is le. Ünnepélyes és komoly színezetű volt Jézusnak tanítványaival evett utolsó pászka-vacsorája is, de a tanítványokra nézve a szokottnál komolyabbá lett Jézus baljóslatu kijelentései s ünnepélyesebbé Jézusnak a kenyérről és pohárral kapcsolatban tett szimbolikus mondasai következtében.

Mikor, melyik cselekménynél, a szertartásos vacsora mely részénél mondhatta Jézus az emlékezetes szokat: „ez az én testem“, „ez az én szövetségvérem“? A Mrk és Mt. ev. szerint evés közben, mikor ettek (ἐσθίουτων αὐτῶν) vette Jézus a kenyeret, imádkozott, megtörte és adta a tanítványoknak (λαβὼν ἄρτον εὐλογῆσας ἔκλασεν καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς). Az I. Kor. és a vele nagyon rokon Lk. szövege nem írják így körül a kenyér megtörésének idejét, csak annyit mondanak, hogy vette a kenyeret, imádkozott és adta a tanítványoknak (Luk. 22. 19.), sőt az I. Kor. 11. 24 még azt sem mondja, hogy adta. A legrégebb följegyzésből, az I.

¹ A pászka-vacsora e leírása a zsidó husvétii szertartáskönyv, a Hágud sel pészach (הגדה של פסח) alapján állított össze. Ez némileg különbözik a Kecskeméthy leírásától, melyet a forrás megjelölése nélkül közöl (i. m. 268 o.). A zárójelben közölt héber szók a vonatkozó aktus nevét jelentik.

Kor. 11. 24-ből arra lehetne következtetni, hogy az első kenyértöréskor, a középső, u. n. lévita-pászka megtörésekor, tehát mindjárt a vacsora elején mondta Jézus: ez az én testem. Ezt igazolná az is, hogy a pászkakenyér a három közül a legnagyobb szimbolikus erővel bír, mert ez jelképezi az egész ünnepet s éppen ezért ennek egy részét teszik el a következő évi pászkaünnepre, hogy akkor a régi áldozatok reminiscenciájaként elégessék. Azonban ellene mond e lehetőségnek az, hogy az első kenyértörést nem követi a pászka szétosztása és a pohár felvétele, már pedig a négy feljegyzés egybevetéséből arra lehet következtetni, hogy a szimbolikus kijelentés a szertartásos vacsorának olyan részénél hangzott el Jézus ajkáról, amikor a pászka széttördelését követi annak szétosztása és a pohár fölvétele. Ez nem volt a második pászka-törés sem, mely az egész család kézmosását, a rachant követi, mert jóllehet, hogy arra a pászka-kenyér szétosztása következik, de mielőtt poharat töltenének, közbe esik a murair és kajrách szertartása: a keserűfünek rágása és a tulajdonképeni vacsora, ami hajdan az áldozati bárány elfogyasztásából állott. Marad tehát a harmadik eset, a vacsora elején kettétört pászka egyik felének széttördelése és szétosztása a családfő által. Ez az a része a pászkavacsorának, mikor Jézus e szókat mondhatta: ez az én testem. A vacsorának vége volt, a husvétii bárányt elfogyasztották, még csak pár mozzanat az utolsó szertartásos cselekményig, a befejező niressig, ekkor következett a szimbolikus pászka széttördelése imádságmondás közben s kiosztása és Jézus, mint a tanítványok körének családfője, e szavak kíséretében osztotta szét tanítványainak a széttörtelt pászka-kenyeret: ez az én testem. És mindjárt utána a szertartás rendje szerint, vacsora után (*μετὰ τὸ δεῖπνῆσαι*) hasonlóképen (*ὡσαύτως*) vette a poharat is, amely most harmadszor töltetett meg és elmondván az asztaláldást, a boriachimát (erre vonatkozik a Mrk és Mt. szövegében az *εὐχαριστήσας*, hálát adván, hálaimát mondván, kifejezés), mondotta a tanítványainak: ez a pohár az én vérem által való szövetség (*τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καὶνὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι*, I. Kor. 11. 25, Lk. 22. 20), vagy: ez az én szövetségvérem (*τοῦτο ἐστὶν τὸ αἷμα μου τῆς διαθήκης*, Mrk 14. 24; Mt. 26. 28).

A kenyérré vonatkozó szimbolikus kijelentésnek a harmadik kenyértöréshez kapcsolása megoldja azt a kérdést is, hogy melyik pohár töltésekor és felvételekor mondta Jézus a pohárral kapcsot-

latos szimbolikus szavait, Sem az első, sem a második pohár felvételekor nem mondhatta, mert csak a harmadik pohár következik közvetlenül a pászka fölvétele és szétsztása után s csak akkor érthető a *ὡσαύτως*, hasonlóképen, kifejezés is, ha föltesszük, hogy a szimbolikus kijelentés a harmadik pohár fölvételekor történt.

A Lk. 22. 17, 19-ből és I. Kor. 10. 16-ból egyesek azt következtetik, hogy Jézus előbb mondta a borral és pohárral kapcsolatos jelképes kifejezéseket s adta a bort a tanítványoknak és csak azután törte meg a kenyeret és mondta: ez az én testem, tehát az a pászkavacsora első cselekménye lett volna.¹ Ez az állítás azonban semmiképen sem helytálló, mert az I. Kor. 10. 16 nem vonatkozik az úrvacsora szereztetésére, hanem csak az úrvacsorának a Krisztussal való közösségteremtő erejét hangsúlyozza ki, melynél a vérrel összefüggő zsidó felfogás következtében a vér által létrehozott *κοινωνία*, közösség az elsőrendű s ezért a levél írója ezt teszi elől. A Lk. 22. 17 a 14 verssel összefüggésbe hozva világosan mutatja, hogy az a pászkavacsorai első pohár, amelyhez Jézus semmi szimbolikus kijelentést nem csatolt, legfeljebb csak annyit jelenthetett ki jövőendő sorsának szomorú sejtésével, hogy többet a szőlőtöke nedvéből nem iszik. Viszont a 20-ik vers egészen határozottan mondja, hogy a pohár felvétele a szimbolikus szavak kíséretében a vacsora, tehát a husvéti bárány elfogyasztása után, *μετὰ τὸ δεπνήσαι* történt, amiben szószerint egyezik az I. Kor. 11. 25 előadásával s tartalmilag fedi a Márk 14. 23 és Mt. 26. 27 közlését. Tehát a pohár fölvétele s a jelképes mondás kíséretében a tanítványoknak-adása csakis a harmadik bortörléskor lehetett.

Az eddig előadottak alapján az úrvacsora eredetének történetét a következőképen rekonstruálhatjuk: Mikor eljött az idő, t. i. a pászkavacsora ideje, Jézus tanítványaival együtt asztalhoz telepedett (*ἀνέπεσεν*, Lk. 22. 14) és mondá nekik: Kivánva kívánjam megenni veletek a pászka vacsorát,² mert én többet nem

¹ Lásd Kecskeméthy I. i. m. 268 o.

² ... *τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν*, e kifejezés az egész pászkavacsorára és nem a husvéti bárányra vonatkozik, ahogy magyar nyelvű bibliánkban hibásan fordítva van. Mt. 26. 2 és 18 kivételével, ahol a *πάσχα* szó »husvét«-tal van fordítva, mindenütt »husvéti bárány« kifejezés van, még ott is, hol határozottan nem azt jelenti a *πάσχα*.

eszem azt (15—16 vk.). Ezután vette a bort és a szokásos hála-ima elmondása után tanítványainak adta a pászka-vacsora első aktu-saként. Lk. szerint ekkor, Mt. és Mk szerint a harmadik, a szim-bolikus pohár felvételekor mondta szomorú sejtelenről megkapatva: mondom nektek, hogy nem iszom többet a szőlőtőke származé-kából (*ἀπὸ ἐκ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου*, hebraizmus). Ezután folyt tovább a pászka-vacsora az ősi vallásos szokásnak megfe-lelően, mert minden eszerint volt előre elrendezve, előkészítve.¹ Ta-lán csak az általános kézmosás cselekménye maradt el, vagy még az sem ez alkalommal, legfeljebb a mágid-rál, az 5-ik pontnál maradt el a gyermeki szájba adott négy kérdés és enélkül emlé-keztek meg a pászka-vacsora keletkezésének történetéről. A han-gulat minden esetre nyomott lehetett, amit Jézus baljóslatu kije-lentései s a Judás-epizód idéztek elő. Ebben a nyomott hangu-latban ették meg a husvéti bárányt is, aminek megtörténte után az ősi rituális gyakorlatnak megfelelően Jézus vette a 4-ik aktus-nál, a jáchác-nál kettétört pászka-kenyér felét és elmondván a báruch attá ádonáj (légy áldva Isten, világ királya) kezdetű szo-kásos imát, a szokásnak megfelelően széttördelte és adta a tanít-ványoknak, de nem úgy, mint az előző évi pászkavacsorák alkalmával, hanem e megdöbbenő szavak kíséretében: ez az én tes-tem, *τοῦτο ἐστὶν τὸ σῶμα μου*. Megdöbbenésükből még magukhoz sem térhettek a tanítványok, mikor az asztaláldás elmondása után a harmadszor megtöltött poharat a tanítványok meglepetésére e mondással vette fel és adta tovább Jézus: ez a pohár új szövetsé-g az én vérem által (*τοῦτο τὸ ποτήριον ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ αἵματι μου*, Lk. 22. 20, I. Kor. 11. 26), vagy: ez az én ki-ömlő szövetségvérem (*τοῦτο ἐστὶν τὸ αἷμά μου τῆς διαθήκης τὸ ἐκχυννόμενον*, Mk 14. 24; Mt. 26. 28). A tanítványok megillet-döttsége, meglepetése, Jézus megindultsága oly fokra emelkedett, hogy egészen be sem fejezhették a pászka-vacsorát, elmaradt a negyedik pohár (ami azonban átalakult azzá, amelynek elmulá-sáért Jézus a Gethsemané-kertben imádkozott), elmaradt a befe-jező néhány mondat, a nircu, a harmadik poharat követő halel-

¹ A pászka-vacsorához szükséges mindenféle kellékről való gondoskodást, a pászkavacsora megfelelő előkészítését jelenti a *ἐτοιμάζειν τὸ πάσχα* Lk. 22. 12, 15, 16; Mt. 26. 12, 13; Lk. 22. 8, 13 stb.-ben és nem a husvéti bárány elkészítését.

lel, a 115—118. zsoltárokból összeállított énekkel ajkukon felkeltek az asztaltól, hogy az Olajfák hegyére vonuljanak (Mrk 14, 26; Mt. 26. 30).

Hogy csakis így és nem másképpen folyhatott le az a vacsora, melynek különben is két kiemelkedő rituális cselekménye: a jelképes pászka-kenyér szétfördelése és szétoztása s a harmadik az áldáspohár felvétele és írása a hozzájuk fűzött szimbolikus kijelentésekkel szolgált alapul az úrvacsora keletkezéséhez, abban sem kételkedhetünk. A vacsorának e két mozzanatát a megilletődött lelkű tanítványok kegyelete fűzte szorosán egymáshoz s tette a Jézusról való megemlékezés cselekményévé és a neofita öskeresztények Jézus iránt való mérhetetlen tisztelete alakította át azzá a kapoccsá, ami a Jézussal való nem csupán lelki, szellemi, hanem testi közösség misztikus érzetét is felkeltette a rajongó eksztázisú lelkekben, mint ahogy a misztériumi áldozatokban részt vevő pogány beavatottak lelkében az áldozati hús elfogyasztása az istenséggel való egyesülés érzetét ébresztette.

Igaz, hogy az úrvacsora szereztetésének ránk maradt négy leírása úgy tünteti fel az eseményt, mintha az a pászka-vacsora után, mint attól egészen különálló epizód a vacsorától függetlenül folyt volna le és nem alkotta volna a jelképes kijelentésektől eltekintve a pászka-vacsora rituális menetének szerves részét. Azonban az evangéliumokban meglevő vonatkozások a pászka-vacsora előkészítésére, annak egyes aktusára, mutatják, hogy Jézus utolsó pászka-vacsorája a rendes ősi vallásos szokásoknak megfelelően folyt le, az úrvacsora keletkezésének alapjául szolgáló cselekmények a vacsora vallásos színezetű cselekményei közé szervesen beilleszthetők, sőt a megfelelő rituális aktusokkal azonosíthatók, ami teljesen kizárja azt, hogy a pászka-vacsora befejezése után önálló, külön cselekményként végezte volna azt Jézus. Meg kell gondolnunk azt is, hogy mikor a történetet legelőször foglalták írásba, már rég, 20—25 év óta általános gyakorlatban volt az öskeresztények között az úrvacsora és épen ezért a leírók, kik egy gyakorlatban levő cselekményt helyeztek vissza a múltba, azt ebben a kialakult egységes formájában önálló szerves egységként állították és állíthatták be a múlt eseményeinek keretébe. A Cselekedetek könyve, mely kb. fél századdal íródott az I. Kor. levél után, már a legelső keresztény gyülekezetnek, a jeruzsáleminek tagjairól megjegyzi, hogy foglalatossak valának „τῆ κοινωνία, τῆ

κλάσει τοῦ ἄρτου“, helyesen fordítva: „az úrvacsorában, a kenyér megtörésében“ (Cs. 2. 42.),¹ tehát az első keresztények tudatában és hitében az I. Kor. és a szinoptikus evangéliumok keletkezéséig az úrvacsorára vonatkozó felfogás is már bizonyos átalakuláson, fejlődésen ment keresztül, kellett, hogy keresztül menjen, aminek nyomot kellett hagynia az úrvacsora keletkezésének történetére vonatkozó hagyományban is bizonyos módosításoknak a bevitelével, melyek közé tartozik épen az ön- és különálló egységes cselekményként való beállítása a multba s ilyenekül kell tekintenünk azokat a dogmatikus színezetű hozzáadásokat és a Jézus jellemével ellenkező ama kifejezéseket, melyek már említve voltak.

Az azonban letagadhatatlan, hogy az őskereszténység vallásos életében, mint ahogy minden kor keresztényeinek vallásos életében is, óriási fontosságú szerepe volt az úrvacsorának.² Az őskeresztény gyülekezet vallásos élete, amint egyik teológiai író megjegyzi, az úrvacsora vételében kulminált. Az úrvacsora vétele volt az a cselekmény, mely a Jézussal való benső közösség, a *κοινωνία* érzetének megteremtése által az eksztázis rajongásig fokozta fel vallásos lelkesültségüket s oly hitet adott nekik, amelyen megtört a pogány misztériumok minden csábító ígérete, de megtört a Nérók minden üldözésének kegyetlensége is. Az úrvacsorának — bármily alakban, bármilyen szertartások között is szolgáltatják ki — ma is megvan és mindig is meglesz hatóereje a lelkekre s hogy Jézus tanítványai a keresztrefeszítés előtti pászka-vacsora, Jézus utolsó pászka-vacsorájának két kiemelkedő aktusából megalkották az első keresztény gyülekezet kebelében az úrvacsora rítusát, talán akaratlanul, tisztán csak a mesterük iránti rajongó tiszteletből s az ebből eredő minél gyakoribb megemlékezés szükségességének érzetéből, de mindenesetre az isteni gondviselés sugallatára oly vallásos cselekményt hoztak gyakorlatba, amelyben mindig kulminálni fog a keresztény vallásosság.

Zoltán Sándor.

¹ Bibliánk tévesen szószerint »közösségnek« fordítja a *κοινωνία* t, mely szó a Csel. keletkezésekor az úrvacsora neve, ami először *κοινωνία τοῦ αἵματος καὶ τοῦ ρώματος τοῦ Χριστοῦ* volt, azután lett röviden *κοινωνία*. L. I. Kor. 10. 16.

² Lásd: Dr. Carpenter—Dr. Kiss: Buddhizmus és kereszténység, 53 o.

Nagyernyei Kelemen Lajos.

Transylvania magyar kultúrmunkásai közül a legönzettelebbet, a legszerényebbet, Kelemen Lajost nagy kitüntetés érte, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává megválasztotta s így azon férfiak társaságába jutott, kiknek neve a halhatatlanság dicsőségével tündöklök.

Az akadémiai tagság a legnagyobb kitüntetés, amit egy magyar tudós elérhet. Hányan nem törnek tervszerűen erre a dicsőségre és nem érhetik el soha nagy irodalmi munkássággal sem s íme, aki nem is gondol reá, annak anélkül, hogy egyetlen újját is kinyújtotta volna a megszerzéséért, egyszerűen a markába hull az akadémiai tagságról szóló diploma.

Mikor nevek magasba emelkednek, az emberek természetszerűleg keresik az alkotásokat. Hogy valaki ide juthasson, hogy valaki akadémiai tag lehessen, annak valami nagyot, valami rendkívülit kellett csinálnia, alkotnia. Ha azt keressük, hogy Kelemen Lajosban, mint történetíróban, mint tudósban mi az a rendkívüliség, ami kevés emberben van meg s ami őt élesen elkülöníti a mai átlagos emberi típustól, úgy találjuk, hogy az Isteni gondviselés Kelemen Lajost szellemi képességei mellett különös és kivételes önzetlenséggel áldotta meg s amint az alábbiakban látni fogjuk, ez tette őt igazán nagygyá.

Régi igazság, hogy mindenre születni kell. Kelemen Lajos a tanári pályára készült, bár igazi, vérbeli levéltáros volt. Már kis gyermek korában felmászik a szülői ház padlására, ahol sok régi iratot talál s ösztönösen kezdi azokat böngészni s azután így ment a tovább és tovább egész életén át és a szellem, a kultúra szeretete, tisztelete mellett minden csak másodrendűvé lett kutató természete előtt. Mikor a cluji egyetemen a tanári pályára beiratkozott, csakhamar megismerkedett a hozzá sokban hasonló, nemeslelkű Dr. Gergely Samu egyetemi tanárral, akinél csekély díjazásért okleveleket kezdett másolgatni, ami kettős haszonnal járt s mondhatjuk Gergely Samu volt az első

mestere, ő vezette be a diplomatikába. Ez a viszony köztük később bensőségesse vált s tartott a nagynevű történetíró haláláig.

Tanárai hamar felismerték Kelemen Lajos képességeit és jóakarattal biztatták, hogy tegye le a doktorátust, amit sokan a tudományos elindulás első lépésének tartottak, de ő sohasem kapott rajta s nem szerezte meg a tanárai által úgyszólván felkínált doktori címet, mert sehogy sem tudta előteremteni azt a 300 forintot, ami akkor szükséges volt egy doktori értkezés kinyomtatására.

Később Kelemen Lajos az egyetemi könyvtárnál kapott alkalmazást, majd pedig az unitáriusok ősi kollégiumában tanárkodott, honnan tanítványai szeretetét vitte magával, de azért magasba, messze néző gondolatnak mondhatjuk, mely őt igazi hivatásához, az egyetemi könyvtár és E. M. E. levéltárához visszavezette, ahol azután valóban missziót teljesítve, a kötelességtudás szélsősége hajtotta azóta a transylvániai magyar kultúra értékeinek feltárására és megmentésére. Megbecsülhetetlen kultúrmunkát végzett azzal, hogy Dr. Erdélyi Pál könyvtárigazgató megbízásából bejárja Transylvaniát s felkeresi a nevezetesebb családokat s mert jól ismerték a főúri körökben is, bizalommal voltak hozzá s ennek az eredménye az, hogy mintegy ötven transylvániai család adta be családi levéltárát megőrzésre vagy tulajdonjogi lag az E. M. E. levéltárába, ahol ma már a félmilliót meghaladja az összegyűjtött oklevelek száma. Kelemen Lajos ezt a rengeteg anyagot rendezte, csoportosította s most, midőn a korhatárt elérve nyugdíjazták, így adta át utódjának a levéltárat, ahol a tudományos kutatók most már gazdag történelmi anyaghoz juthatnak az ő kitartó munkássága által. És itt ismétellen ki kell emelnünk, hogy ezt a nagy munkát Kelemen Lajos csaknem egyedül végezte, mert olyan természetű volt a munkája, hogy arra nehezen kaphatott volna munkatársat.

Ilyen nagy hivatalos elfoglaltság s céltudatos levéltári rendezés mellett is talált időt arra, hogy irodalmi téren is munkálkodjék.

Kelemen Lajos szerkesztette: 1. „Újabb adattár a varghi-si Daniél család történetéhez“ című 426 l. kitevő oklevélgyűjteményt. 2. Életrajzot írt és sajtó alá rendezte: „Báró Bánffy Jánosné, Wesselényi József bárónő emlékirata 1848—49-iki élményeiről“ című munkát. 3. Összeállította: „Az E. M. E. múltja és jelene“ című munkát. 4. Hermányi Diénes emlékirata, Cluj, 1925. 5. A cluji Bethlen bátya történetéhez. Cluj-on, 1905. 6. Cluj-i kalauz. 7. Teleki Mihály temetkezése. Írták: Kelemen Lajos stb. 8. Unitárius egyháztörténeti adatok. (1619—1966). A bevezetést írta Kelemen Lajos.

Ezekon kívül legalább is százra tehető azon tanulmányainak, cikkeinek száma, amelyek a különböző történelmi és szépirodalmi folyóiratokban és napilapokban megjelentek. A címertanban valósággal szaktekintély s Transylvania történetét jelenben senki sem ismeri úgy, mint ő, a családtörténeti adatokat pedig csak úgy rázza ki magából s alig van valamire való család és apróbb község Transylvániában, melyekre vonatkozóan ne tudna valamelyes adatot. Mint kiváló műregész szeretettel foglalkozott unitárius egyházi edényeink, kelyhek, úrvacsorai terüők stb. megmentésével s meghatározásával.

Kelemen Lajos igazi értékét azonban nem kiadott és látható, hanem láthatatlan munkássága adja meg. Mint levéltáros készséggel áll mindenkor bárkinek a rendelkezésére. Míg sok historikus közlés előtt hétféjű sárkány módjára őrzi azokat a történelmi adatokat, amelyekhez szerencse vagy véletlen útján jutott hozzá, addig ő történészeknek, heraldikával vagy geneológiával foglalkozóknak, sőt szépirodalmi íróknak is bőségesen ontja az anyagot és szívesen ad útbaigazítást, amiről azokból a köszönő sorokból szerzünk csak tudomást, amelyek a tudományos munkák, gyűjtemények előszavában vannak, de menynyi útbaigazító adatnyújtása maradt és marad megemlítés nélkül. Általában szólva Kelemen Lajos kutatásainak eredményét nem rejtegette véka alá, hanem valósággal felaprózta nagy tudását, hogy mindenkinek jusson belőle, aki valamely úton dolgozni akart. Visszafizethetetlen kincseket ajándékozott az embereknek, de sohasem magára, hanem mindig csak arra gondolt, csak azt tartotta önzetlenül a legfőbbnek, hogy maga a munka menjen, haladjon. Mi egyéb ez, mint a krisztusi szeretetnek a tudományok terén megtörtént valóraváltása. Szakadatlanul dolgozik s inkább másokért s feladatát nem az élet robotjának, hanem örömeinek tekintette, idegmerzsoló foglalkozása nem kényszer, hanem boldog lelkiállapot volt.

Mikor tíz évi lelkes tanítás után a tanárságtól megvált, az unitáriusoktól kellemes emlékein kívül kellemetlent is vitt magával, amit ő sohasem tudott elfelejteni, sőt a jelen eseményei miatt még fokozódott az rendkívül érzékeny lelkületében. Midőn egyházunk történetének legfrissebb fejezetét írták, illetőleg a régi szemléletet új világnézettel állították, mikor egyháztörténelmünk szinte szemünk láttára formálódott át s megmutatta igazi új ábrázatát, őt is megérintette a historiai tényeknek korrigálásra áhító szele. A mostani idők, ha ugyan el nem morzsolják, legalább is könnyen elfelejtik a múlt értékeit s a jelen érvényesülési akaratát juttatják diadalra. Akik hitük szerint, maguk

csinálják a történelmet, észre sem veszik a passzív történetírókat, miután a pillanatnyi sikereket csak az aktív emberek jelentik nekik. Vajon véletlen-e az, hogy ugyanilyen mellőztetési és sérelmi érzete volt annak idején az unitáriusokkal szemben egy Brassai Sámuelnek vagy egy Jakab Eleknek, mint Kelemen Lajosnak van, vagy csak azt igazolják, hogy hasonló körülmények között az emberek minden korokban egyformák voltak és a súlyos egyéniségekkel szemben a súlytalanító főrekvések minden időben megjelentek? Inkább a gyors cselekvésből folyó meggondolatlanság, mint szándékosság idézte elő azt a mellőzési szándékot, amely az ő érzékeny lelkén, mint tövis-szúrás jelent meg. Az nem lehet vigasz Kelemen Lajos számára, hogy másokkal is megtették ugyanazt, amit vele s legfőlebb belenyugodhatik abba, hogy sokszor azok sebeznek meg, kik szívünkhöz a legközelebb állanak s akikkel szemben legjobbak voltunk. Másfelől pedig az is megállapítható, hogy az egyház vezetősége minden kitüntetéssel elhalmozta, állandóan tagja a legfőbb kormányzói testületnek, az Egyházi Képviselő Tanácsnak, a mindent irányító elnöki tanácsnak, ha pedig kényes erkölcsi kérdés megoldásáról volt szó, tiszta erkölcsi elveiért mindig őt állították előtérbe s véleménye ilyenkor döntő befolyású volt, mert ő az érdek háttérbe szorításával mindig az igazságra főrekedett. Mi unitáriusok nagyon szegények vagyunk, de az említeteken kívül hitünk szerint mégis adunk valamit Kelemen Lajosnak azzal, hogy büszkék vagyunk reá és hálásak mindörökre. Szeretjük, önzetlenségéért csodáljuk és vezérünknek valljuk. Különben szakértelmet és személyi szempontokat is tekintetbevéve Kelemen Lajosnak megvolt a vezérségre a joga az unitárius körökön kívül is, de ő mindig a nagy emberek szerénységével a dolgozó köz-katonák szerepét töltötte be, s erkölcsi súlyánál fogva legfőlebb a kontárokkal, a feltörökkel és érdemtelenekkel szemben emelte fel szavát. Akik jobban ismerték gyakran feltörő zúgolódásait is megszokták s nemcsak zokon nem vették, de olykor epébe mártott megjegyzéseit szükségesnek s valósággal tisztítóútnak találták, mert ha nála ilyenkor a tények szigorú mérlegelésébe bele is vegyült az érzélem hatása, azért Kelemen Lajos egy melegszívű ideális lélek, sőt ennél több a transylvániai magyar kultúrának egyik erős fáklyahordozója, akit mindig olt-hatatlan szellemi és erkölcsi izgalom tartott fogva és ha visszatekin-tünk munkásságára, azt látjuk, hogy valósággal küldetészerű hivatást teljesített s ennek magasztos tűzében ég el, ahova lelki és szellemi erejét vitte áldozni. Egyebekben sorsa a mostoha magyar sors, kis

jövedelemmel, de nagy lélekkel küzdött a becsületes szegénységgel s aki szellemiekben Dárius módjára szórta a kincseket, anyagiakban egy életen át még annyit sem gyűjthetett, hogy a nyugdíja kiutalásáig eltelt hónapokat megtakarított filléreiből, gond nélkül élhette volna át. Mindig, minden segítséget önérzetesen visszautasított s minden kifünetést elhárított magától. Mikor akadémiai tagságáért üdvözöltük, szerénysége miatt úgy viselkedett, mintha szégyelné magát s lehet, hogy e sorokért, mert akarata ellenére írtam, reám is megharagszik, de kívánjuk, hogy igazságos lelkével még sokáig zúgolódjék s még hosszú éveken át maradjon a szellem birodalmának kalauza, irányítója.

P. Szentmártoni Kálmán.

Blandrata György.

— Halálának 350-ik évfordulójára. —

A XVI. századnak egyik érdekesebb alakja. Kanyaró Ferenc jeles tanárunk és történetírónk szerint: „Négy ország volt hazája; hat uralkodónak kegyével dicsekedett. Holta napjáig kifünetésekben részesítették; mégis feledés kísérte sirjába, melyet finom izléssel ő maga választott ki a fejedelmi főváros, Alba-Iulia közelében.

1515-ben született a Piemonti Saluzzóban, Olaszországban, nemes családból. Orvosi tanulmányait Paviában fejezte be. Kiváló orvosi író lett; bizonyosnak kell vegyük, hogy mint gyakorló-orvos is kiváló volt, mert nem nyerhette volna meg annyi fejedelmi udvarnak a bizalmát. Az udvari élet kifejlesztette benne diplomáciai tehetségét; orvosi és diplomáciai elsőrendű képességei a fejedelmi udvarban nélkülözhetlenné tették.

Előmenetelét az a körülmény segítette elő, hogy Sforza Bona olasz származású lengyel királynő udvarában orvos lett. 1551-ben visszatért Paviába, ahol orvosi gyakorlatot folytatott. Később Felső-Olaszországban találkozott Renatoval, egy híres szentháromságellenes tudóssal. Vele gyakori eszmecsere-t folytatott s valószínű, hogy ez időtől kezdve lett meggyőződéses híve a háromságellenes irányzatnak. A humanizmus eszméi bizonyosan már korábban is áthatották lelkét, de úgy látszik, ettől az időtől kezdve a vallásjavítás kérdését is élete egyik feladatává tette.

A katolikus hitnyomozószerk gyanusnak találta Blandrata működését s üldözöbe vette. Blandrata Genfbe menekült, hol az olasz

reformált egyháznak volt a tagja. Nem teheti, hogy Kálvinnal összeköttetést ne létesítsen s vallás kérdésekben ne folytasson tárgyalást vele. Természetesen ezek a tárgyalások nagyon óvatosan folytak. A Servet máglyahalála elég komoly intő példa volt arra, hogy Kálvinnal nem jó a hitbeli kérdésekben ellentétbe kerülni. Mikor Kálvin a szentháromságról egy hitvallást készített s azt alá kellett mindenkinek írnia, Blandrata is azok közé tartozott, akik nem írták alá a hitvallást és elmenekültek Genf területéről.

Blandrata Lengyelországba menekül, ahol a reformáció ügyének sok és nagy szolgálatot tesz. Úgyes diplomáciai érzékkel vezeti át a reformáció híveit a szentháromságellenes tanokra s Lengyelországban mint reformátor igazi nagy tekintélyre tesz szert. 1563-ban János Zsigmond udvarába udvari orvosnak hívják meg régi összeköttetései alapján, mert, amint tudjuk, János Zsigmond a lengyel királynak unokája volt.

Transylvániában találja meg azután eddigi nyugtalan élete azt a helyet, ahol állandóan letelepült. Új és most már végleges hazájában is a vallásügye iránt is érdeklődik. Dávid Ferencben fölismeri az igazi nagy reformátort, a mélyen gondolkozó lángelmét, az ellenállhatatlan hatású szónokot s barátságot köt vele. Egy ideig Blandrata és Dávid Ferenc együtt dolgoznak a reformáció teljes kifejlesztéséért és megvalósításáért s hogy a fejedelem megnyerése körül Blandratának nagy érdemei vannak, azt bizonyosnak kell vegyük. Blandrata az 1566-ban megalakult unitárius egyháznak egyik lelkes, buzgó munkása s az új egyháznak kétségen kívül hatalmas pártfogója.

A János Zsigmond fejedelem korai halála (1571, márc. 14.) felborította az eddigi állapotokat. Blandrata munkássága külön válik az unitáriusokétól. Az unitáriusok a hitrokon Békes Gáspár mellett foglalnak állást, Blandrata pedig a katolikus Báthory István pártjával tart. Báthory győz, fejedelem lesz s később a felkelő Békés Gáspárt a San-Paul-i csatában leveri s az unitáriusokon véres bosszút áll. Az elkobzott nagymennyiségű unitárius kinccsel pedig Blandrata Lengyelországban előkészíti a lengyel korona megszerzésének módjait Báthory István számára.

Azután az egyházzal szemben csak Báthory Kristóf idejében lép fel Blandrata, még pedig azzal, hogy Dávid Ferencet el akarja téríteni a szerinte „tulzó” álláspontjától. Mikor nem sikerül Dávid Ferencet meggyőzni szépszerivel, akkor föllép vele szemben, mint vádló. Az „ujítás” vádjával el is ítélik s ekkor a megfélemlített papsággal

elfogadtatja az ő hitvallását; Hunyadi Demetert kineveztetti püspököknek s az új püspökökkel egyetértve csakugyan mindent megtesz az unitárius egyház megmaradása érdekében.

Blandrata élete talánynak látszik, de még sem az. Kétségen kívül sokoldalú nagy tehetség volt. A reformáció kérdései érdekelték, hitbéli meggyőződéséért üldözést szenvedett a katolikusoktól és Kálvin Jánostól is. Azonban nem tartozott azok közé, akik a kereszténység nagy eszméinek annyira a mélyére tudtak volna hatolni, mint Dávid Ferenc s ezért nem tudta megérteni és követni Dávidot. Talán féltékeny is volt Dávidra. Ő szeretett volna az unitárius egyház megalapítója lenni, természetesen nem vette észre, hogy ő csak „fél” unitárius meggyőződéssel rendelkezik. Blandrata humanista volt, mint Erazmus. Orvos, aki szerette az életet. 1571-ben, midőn az unitáriusoktól külön utakon kezdett haladni, mikor a Dávid Ferenc barátsága már nem volt előnyös, 56 éves volt. Ebben a korban a legtöbb ember már nem szeret kockázatos vállalkozást folytatni. Blandrata nem szeretett volna a menekülés, hontalanság keserű kenyerét enni, amint annyiszor tette. Öreg korára megalkuvó ember lett. Kár, hogy Dávid Ferencsel nem tudott megalkudni, hiszen az orthodoxia szemében az ő hittana is annyira eretnek és üldözött tan volt, mint a Dávid Ferencé. Neki, aki az inquizíció elől sikeresen elmenekült, nem lett volna szabad vádlóul fellépni Dávid Ferencsel szemben. Ám harcolt volna vele szemben az élőlőnnek és a tollnak a fegyverével, de ne a hatalom, a megfélemlítés eszközével. Ebből is látszik, hogy az unitarizmus lényegétől mennyire távol állott. A börtön az igazságot nem öli meg, s a vértanuhalál az örök élet megdönthetetlen jele.

Blandrata öntudata végtelen kicsinyé zsugorodott össze, mikor Dávid Ferenc elítéltetését kierőszakolta. Tulajdonképpen önmagát ítélte el, mert Dávid Ferenc ezzel megdicsőült. És én mégsem mondom az unitárius ügy árulójának. Dávidot és a vele egy szellemi síkon működőket cserben hagyta, elárulta, de az egyházi szervezetért, az általa megértett hitigazságokért sokat dolgozott, sokat fáradott. Nem adta életét a nyájáért, mint a jó pásztor, hiszen a transylvániai unitáriusokat nem értette meg, nem tanulta meg a nyelvét, nem érezte a nép szive dobbanását; ő egy hideg tudós, okos diplomata volt, aki munkája és ügyessége után meggazdagodott, jó módban élt, a farsadalomban előkelő helyet vívott ki magának. Az általa elért igazságot szívesen terjesztette s azokért fáradott, de a vértanuság bizonyító áldozatát nem vállalta magára. Sikeres, okos életet élt, jót is meglehetősen sokat tett, az unitárius egyházzervezet megmaradása nagyon sokat köszönhet neki, méltó tehát, hogy halálának 350-ik évfordulóján — amely jelen év május hó 14-én volt — megemlékezzünk róla.

Benczédi Pál.

Dr. Iván László
1900—1938.

Ismét egy derékban kettétört életpálya szomorú véghatáránál kell a csalódás keserű könnyeit hullatnunk. Mennyi szép remény hervadt el az Iván László korai halálával! Nemcsak az ifjuság lelki világát vezette a vallás mélységei felé, hanem irodalmi téren is gazdag tanulmányai és mély vallásos érzésével irányt jelölt és új útra mutatott. Lánggal lobogó lelkét bizonyos szent elégedetlenség töltötte el a multtal és jelennel szemben s ezek helyett profétai ihlettel egy szebb, tisztább és mélyebb vallásosság útjait készítette elő. Milyen bátran és kifejezően tudta írásaiban ostromozni a rideg racionálizmust és a felszíneskedő látszatkereszténységet! Mivel állandóan az emberi lélek mélységeiben járt s a vallásnak hajszálfínomságu gyökérszárait kereste: ezért sokan kétségbe vonták unitárius voltát s miszticizmussal vádolták. Azonban az ő miszticizmusa egy pillanatra sem lépte át azt a mértéket, amelynek ott kell élnie minden hívő ember lelkében, bár milyen felekezethez tartozzék.

Az eszményekért rajongó lelke a róm. kat. egyházból még fiatalon hozta át miközénk, mert érezte, hogy itt inkább megtalálja azt a szabadságot, amelynek légkörében szárnyaló lelke életföltételeit megtalálja. Ő e szabadsággal soha vissza nem élt, de hősiesen küzdött mindennel és mindenkivel, ha nemes eszményeit valahol támadás érte vagy azokat elhomályosítani akarták. Istenországának harcos munkásai közé tartozott.

Ebből a mélyenérző, de magasan szárnyaló lélekből fakadtak azok a szép tanulmányok és filozófiai elmélkedések, amelyekkel egészséges korában folyóiratunkat olyan gyakran felkereste, s amelyek maradandó emléket biztosítanak számára egyházi irodalmunkban. Ezzel a lélekkel szerkesztette éveken keresztül a budapesti „Unitárius Értesítőt,” ezzel indította meg a „Ma vallása” című füzet sorozatot és ezzel szőtt sok más nagyraötört tervet vallási és egyházi életünk föllendítésé-

sére. Sajnos mindezekre a folyó évi május 7-én, hosszas szenvedés után bekövetkezett halála pontot tett. De ama jobb hazából bizonyára boldogan szemléli, ha az ő sok szép eszményéből valamit megvalósíthatunk. Emléke áldott, pihenése csendes legyen. V. A.

Keresztély Lajos
1850—1938.

Testben és lélekben erős és kiemelkedő alakja volt fájának. Az ifjuság nevelése volt élethivatása. 30 évig volt tanára a helybeli kereskedelmi akadémiának, amelynek már bölcsőjénél ott volt. Kiváló természetbarát volt. Talán a természethez való vonzalma indította arra, hogy a tanári katedrán is a természettudományokat művelje. Bár sok megpróbáltatáson ment keresztül, Isten mégis hosszú élettel áldotta meg. Rokonszenves egyénisége által feledhetetlenül beirta nevét barátai és ismerősei lelkébe. Nyugalma legyen csendes!

Dr. Kecskeméthy István
1863—1938.

Nemcsak a helybeli ref. teol. fakultásnak, hanem általában a transylvániai magyarságnak és a protestáns egyházi irodalomnak egy kimagasló vezéregyénisége dőlt ki Dr. Kecskeméthy István ny. teol. tanárnak f. é. május 12-én bekövetkezett halálával. Isten kiváló lelki képességekkel áldotta meg, amelyekhez járult jeles tudományos képzültsége. Eme nagy kincsek birtokában és tudatában egyéni utakon járt, de mindig az igazságot kereste. Az ótestamentumi bibliamagyarázat tanára volt, melynek tárgyköréből maradandó irodalmi munkásságot hagyott maga után. Az Újtestamentumot a hellán szöveggel egybevetve, átdolgozta, azt a skót nemzeti biblia-társulat kiadta, s ma közkézen forog. Egy időben a mi teol. hallgatóink is hallgatták ótestamentumi előadásait. Utóbbi időben betegeskedett, de állandóan dolgozott. Mi is őszinte részvételt osztozunk a halála fölötti fájdalomban.

IRODALOM.

Az I. G. Duca-i unitárius főgimnázium értesítője az 1936—37. isk. évről. Szerk. *Balázs Zsigmond* ig. tanár. A tragikusan elhunyt *Boros Jenő* igazgatót méltatják a bevezető sorok, kinek nevére „*Boros Jenő*“ emlékalapot létesített az intézet. Az intézet felső tagozatát már évek óta a magyar társadalom adományából tartják fenn s hogy az a mai nehéz anyagi viszonyok mellett is lehetséges volt, abban nagy érdeme van *Dr. Elekes Domokosnak*. Az egyház részéről *Dr. Ferenczy Géza* főgondnok, *Dr. Szent-Iványi Gábor* és *Dr. Fekete Gyula* felügyelő-gondnokok látogatták meg az intézetet. Nagyjelentőségű az iskola életében, hogy az egyházi főhatóság támogatásával a régi internátusi épületet higiénikusabbá, modernebbé teheték. Az internátus igazgatója *Dr. Szolga Ferenc*, ami egyet jelent az ottlevő renddel. A konviktus az ország egyik legolcsóbb ilyenemű intézménye. *Péter Lajos* konviktusi gondnokot illeti dicséret azért, hogy a konviktus 77 főgimnáziumi tagja közül 55-nek évi 129.500 lei segélyt tudott adni, amiből 78.129 lei a megtakarított összegből telt ki. Ebben a tényben van az intézet jövő életének legbiztosabb alapja. Szegényes a szertárak gyarapodása, a főgimnáziumi könyvtár is csak 22 művel gyarapodott. Beiratkozott az intézetbe összesen 149 tanuló, ebből unitárius volt az alsó tagozaton 49, a felsőn 33, összesen 82, legtöbben az I. o.-ban voltak = 26, legkevesebben a VIII. o.-ban = 10 tanuló. Évvégi vizsgálatot tett 140 tanuló, akik közül javító vizsgálatra utasított 20 tanuló 14,29%, ismétlésre 6 tanuló 4,28%; magaviseletből 117 nagyon jó, 23 jó s így a tanulmányi előmenetel kielégítőnek s a magaviselet jónak mondható.

Sz. K.

S. Nagy László: „A Duna ígérete“ címen egy 10 oldalra terjedő füzetet adott ki a múlt évben. Ezt, mintegy pótlásul közöljük az Unitárius Irodalmi Társaság főtítkára által a „Keresztény Magvető“ 1938. I. füzetében közreadott 1937. évi unitárius bibliográfiához. Ezzel kapcsolatosan mély tisztelettel kérjük mindazon unitárius írókat, akik igényt tartanak arra, hogy megjelent könyveikről megemlékezzünk, sziveskedjenek műveikből egy példányt szerkesztőségünk címére megküldeni. *Főtítkár.*

KÜLÖNFÉLÉK.

Olvasóinkhoz. Tisztelettel értesítjük olvasóinkat és előfizetőinket, hogy folyóiratunk következő száma, a közbeeső nyári szünet miatt a szept.—okt. számmal egyszerre jelenik meg.

Egyházunk és az új alkotmánytörvény. Folyó évi február 24.-én megtartott országos népszavazáson csaknem egyhangulag elfogadott, s a király Ófelsége által febr. 27.-én szentesített új alkotmánytörvény éppen úgy, mint az 1923-as évi, biztosítja a vallásszabadságot. Valamint az összes kultuszok egyenlő szabadságát és védelmét, amennyiben azok gyakorlása nem ütközik a közrendbe, a jó erkölcsökbe és az állambiztonságát nem veszélyezteti. Azonban — sajnos — egyházunknak a törvényhozásban való képvisellete, mint a régi törvényből, úgy ebből is kimaradt.

Ezekon kívül van az új törvénynek egy pár olyan intézkedése is, ami a régiben nem volt benne s ami egyházunkat közelről érdekli. Ilyen pld. a törvény 8-ik szakasza, amely az egyházi élet egész területéről a politikai propagandát kitiltja. E szerint tilos a lelkészeknek hivatalos helyiségekben vagy azonkívül politikai propagandát folytatni, s illet bármi címen az egyházi életbe bevinni. Tilos a törvényes személyeken, feltételeken és formákon kívül bármilyen eszköznek a bevétele és letévése. Ezeknél még fontosabb intézkedése az új törvénynek a 20-ik szakasza, amely az anyakönyvi eljárás után az egyházi áldás kötelező voltát mondja ki. Ez intézkedéssel a törvény segítségére jön az egyházaknak, amelyek különösen a házassági megáldás igénybevételenek elmulasztása ellen folytattak sok helyen sikertelen küzdelmet. Jövőben ez is a házasság törvényességének egyik feltétele lesz. Általában az által, hogy a lelkészeket a politikai térről leszorítva, közelebbi hivatásuk fokozottabb teljesítésére utalja, a hiveket pedig egyházi köteleességeik teljesítésére kötelezi: egyházi szempontból haladást látunk az új alkotmánytörvényben.

Lelkészi kongrua. Korai volt az örömünk afölött, hogy végre az unitáriás lelkészek is hivatásuknak és társadalmi állásuknak megfelelően a többi egyházak lelkészeivel arányos állami fizetéskiegészítésben részesülnek. Igaz, hogy február és március hónapokra száz-százalékos fizetésemelést kaptak, ami legalább megközelítette azt az arányt, amiben más egyházak

lelkészei részesülnek. Azonban az április 1-ével kezdődött új költségvetésben a fizetésemelés már csaknem a felére apadt le s így ismét előállott a nagyfoku aránytalanság s lelkészeink megélhetése a folyton emelkedő drágaság mellett még nehezebbé vált. Egyházi vezetőségünk továbbra is minden lehetőt megtesz az aránytalanság kiküszöbölésére.

Két új doktor. Egyházunk fiatal lelkészi karából ujabban ketten szereztek doktorátust. Az egyik *Fikker János* lelkész és teol. magántanár, akit a szegedi egyetemen habilitáltak; a másik ifj. *Kovács Lajos* lelkészjelölt, aki a straszburgi prot. teol. fakultáson érdemelte ki az új címét. Mind a ketten már eddig is komoly bizonyítékait adták szorgalmuknak és tehetségüknek. Mi, amidőn örömmel üdvözljük, sok sikert és előrehaladást kívánunk mindkettőnek pályájukon.

Amerikai vendégünk. Dr. Sidney B. Snow Chicagóban a meadvillei unitárius teológia igazgatója, akinek neve minden unitárius ember lelkébe be van vésve, a szegedi egyetem disz-doktori oklevelének átvétele céljából Magyarországra utazott. Ez alkalmat felhasználta arra, hogy minket is meglátogasson. Két napot töltött Clujon, ahol a régi ismeretséget felújította s lebilincselő egyéniségével ismét maradandó nyomokat hagyott maga után.

Missziós kirándulás a Mezőségen. Teológiai Akadémiánk ifjúsága, mint minden évben, az idén is megrendezte missziós kirándulását. A missziós kirándulás ideje május 22-ike, helye pedig Şarmaş és Miheş volt. Műsoros Istentiszteleteket tartottunk, melyek értéki színvonalait tanáraink prédikációi illetve előadásai emelték. Kirándulásunk dr. Kiss Elek dékán, Vári Albert, Szent-Iványi Sándor, Útő Lajos tanár urak, Nagy Sámuel szórványgondozó lelkész és a hívek ügybuzgó fáradozásai és áldozatkészségei folytán a kívánt sikerrel járt és azt hisszük, hogy szép erkölcsi hatásokat hagyott maga után.

Ennek a kirándulásnak fontosságát megadta az a körülmény is, hogy mezőszéki szórványainkban élő hiveinket szektákhoz tartozóknak tekintették. Most azonban láthatták, hogy nem szekták, hanem egy négyszáz éves s ha jobban megvizsgáljuk, csekken kétezer éves multtal rendelkező egyház vagyunk, s minden lehető módon fejleszteni, támogatni akarjuk a szórványban élő hiveink lelkiéletét. A lelkiélet fejlesztésében és az öntudatos unitarizmus kialakításában, úgy érezzük, hogy a mi drága egyházunknak és hiveinknek egymásratalálása folytán sok szép lelkigyümölcsöt hagyunk, melynek eredményei, ha most nem is, de jövőben mutatkozni fognak.

E kirándulás bizonyítja azt a körülményt, hogy ifjúságunk hivatásának él, tudatában van annak, hogy mindenik közülük az unitarizmus lobogójának egy-egy hordozója, melyet előbb-utóbb győzelemre kell vinni. *Kiss Zoltán*, missziós elnök.

Örömmel értesültünk lapunk zártakor, hogy a kultusz- és szépművészeti miniszter úr *Dr. Varga Béla* egyházi főjegyzőnek unitárius püspökké történt megválasztását jóváhagyta.

A Bors Mihály hagyaték ügye. Végre jószágfelügyelőségünk átvehette a nagy egyházi jóltevőnk hagyatékát. Azonban még mindig annyiféle igényt és követelést támasztanak különböző címekben vele szemben, hogy egyelőre nem igen van kilátás arra, hogy az alapítvány az alapító által megszabott jótékony célt szolgálhassa.

Új unitárius egyházközség. Magyarországon Kocsordon új unitárius egyházközség alakult. Értesülésünk szerint a szépszámu és jó anyagi viszonyok között élő hivek nagy lelkesedéssel templomépítési mozgalmat indítottak. Józan Miklós püspöki vikárius Kereki Gábor budapesti s. lelkészt nevezte ki az újonnan alakult egyházközség lelkészévé.

Eucharisztia. Utóbbi időben a Budapesten rendezett eucharisztikus ünnepségekkel kapcsolatban sokat hallottunk és olvastunk e szóról, amelynek különböző jelentése van a protestáns és kath. felfogás szerint. Eredetileg hálaadást jelent. Különösen az urvacsora előtti hálaimát értették rajta az őskeresztények. A kath. egyház, miután az Úrvacsorát hálaáldozattá tette s a kenyérnek és bornak átlényegülését elfogadta: az egész miseáldozatot eucharisztianak nevezi. Az eucharisztia e szerint a kath. egyház központi gondolata, melynek ápolására a pápák világkongresszusokat rendelnek el, amelyekben egyházi kérdések megbeszélése mellett, az oltári szentségnek körülhordozása és imádása által igyekeznek emelni a hivek vallásos érzését. Mintha éreznék a világ azoknak az ellenáramlatoknak a veszélyét, amelyek a kereszténységet fenyegetik, az idén a világ minden részéből nagy számban jelentek meg a kath. hivek a budapesti kongresszuson, hogy kath. hitükről bizonyágot tegyenek.

Dr. Wilbur: A mi unitárius örökségünk. (*A szabadelvű kereszténység összefoglaló története*). Fordította és kiegészítette: *Szent-Iványi Sándor*. (Cluj, 1937—1938. XVI. bevezetés és tartalom + 430 szövegoldal + 80 oldal kép).

Ennek a régen várt könyvnek magyar fordítása izléses kiállításban, számos képpel illusztrálva megjelent. Behatóbb ismertetésére még visszatérünk. Kapható és megrendelhető az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztőnél (Cluj, Liceul Unitarian). Azonban azok, akik nem jelentkeztek az előfizetők sorában, azok már csak a következő bolti áron kaphatják meg a könyvet: 1. füzve 150 lej, 2. kötve 180 lej, amatőr példány famentes papíron és diszkötésben 220 lej.

Szerkesztésért felel: VÁRI ALBERT.

Nyilvános nyugtázás.

A Keresztény Magvetőre az utolsó nyugtázás óta a következő befizetések történtek:

Dr. Márkos György 50, Sântionlunca egyházközség 200, Barabás Béla 100, Kelemen Árpád 200, Dr. Márkos György 50, Németh István 100, Kelemen Árpád 200, Pál Ferenc 100, Racoşul de jos Török Mihály lelkész útján 200, Dr. Lukácsi József 300, Dr. Mikó Lőrinc 250, Müller Géza 400, Tana Ferenc 300, Dr. Gspann Károly 250, Dr. Csutak Mihály 200, Dr. Ferenc Áron 200, Dr. Ferenc József 200, Mózes Károly 200, Dr. Bernád Ágoston 200, Szent-Iványi Sándor 200, Dr. Gál Zsigmond 100, Cluji Unitárius Egyházközség 200, Gyarmati Árpád 200, Dr. Gotthárd Áron 200 Lei. Ezenkívül több lelkész fizetett a kongruájából, akiknek külön-külön nyugtázva van.

Tisztelettel kérem a hátralékok és az előfizetési díjak beküldését, hogy a folyóirat előállításában és szétküldésében akadály ne merüljön fel.

Cluj, 1938 május hó 23.

Hadházy Sándor,
pénztárnok.

Unitárius egyházi művek.

Imák és imakönyvek:

- Dr. Boros György: Szívemet Hozzám emelem, (kötés szerint különböző ár).
Szentábrahám-Csifó: Ima könyv, 60 Leutól felfelé.
Vári Albert: Imádságos könyv, 1925, 16 rétet, 224 oldal 45.—, 60.—, 85.—, 150.—, 200.—

Beszédek:

- Bölyöny Vilmos: Profétájatok 100—
Channing E. Vilmos: A tökéletes élet. (Fordították az unitárius tanárok) Cluj, 1881. 8 r. 176 o.d. 25—
Csifó Salamon: Szolgálat az Úr előtt. Szent-Iványi Sándor: Jézus emberarca. 1929. 16 r., 147 old. 100—
Többen: Pályadíjjal jutalmazott unitárius (gyházi) beszédek, (kiadta: Gáfi Lőrinc) Cluj, 1916 8 r., 118 old. kötve Vári Albert: Keressétek először Istennek országát. Odorheiu, 1927. 8 r., 142 old. 100—
Weress B.: Ime az ember. 90—
Kovács Lajos: Ébresztgetés 100—
" " A mi tisztünk igazsága 2—

Agendák:

- Útő Lajos: Bölcső mellett (kereszte-lési beszédek) 50—
— Megnyitkozásunk helye, (urvacsorai beszédek) 50—
— Myrtusok között, (esketési beszédek). Cristu, 1927. 8 r., 74 old. 50—

Theológia, filozófia és neveléstudomány

- Benczédi Pál: A vallás-tanítás története. Cluj, 1915. 8 r., 74 old. 30—
— Az unitárius hitelvek kifejlődése. Cluj, 1934. 124 oldal 80—
— A ma vallása (ford.) I. G. Duca 40 old. 20—
— Dávid Ferenc Egylet története 20—
Dr. Borbély István: A Magyar Unitárius Egyház hitelvei a XVI. században. Cluj, 1914. 8 r., 83 old. 40—
Carpenter—Dr. Kiss: A kereszténység helye a világ vallásai között. Cristur, 1923. 8 r., 70 oldal 50—
Carpenter—Dr. Kiss: Buddhizmus és kereszténység. Cluj, 1925. 8 r., 167 old. 100—
Dr. Csiki Gábor: Hiszek egy Istenben. Cluj, 1926. 8 r., 157 old. } Kötve 90—
} Füzve 70—
Dr. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen 50—
Dr. Gál Kelemen: Brassai mint Philo-sophus. Cluj 1899. 8 r., 105 old. . . . 20—
Gálfi Lőrinc: A hitvallások története. Cluj, 1916. 9 r., 472 old. 100—
Gálfi Lőrinc: Legközelebb Jézushoz Cluj, 1915. 8 r., 55 old. 30—
Haller—Boros Jenő: Az evangéliumok nőalakjai. Cluj, 1930. 16 r., 30 old. 15—
Dr. Gál K.: Brassai Sámuel 50—

- Dr. Kiss E.—Hall: Egy Unitárius hitvilága
Lőrinczy D.: Az ismeretlen tanítvány megszólal
Dr. Kiss Elek: Az Isteni Törvény útja. Cluj, 1924. 8 r., 248 old.
Lupton—Lőrinczy László. Miért vagyok unitárius?
Savage—Kovács: A kereszténység fejlődéstörténete. Odorheiu, 1927. 8 r., 156 oldal
Szentábrahám—Derzsi: A keresztény hittudomány összege. Cluj, 1899. 8 r., 412 oldal
Ürmösi József: A gyakorlati teológia főbb irányelvei
Dr. Varga Béla: A jelentés logikai alkata Bpest, 1916. 8 r., 34 old.
" " A lelkiismeret. Cluj, 1909. 8 r., 89 old.
" " A logikai érték probléma és kialakulásának története. Bpest, 1922. 8 r., 149 old.
Vári Albert: Miért vagyok én unitárius. Cluj, 1906. 16 r., 20 old.
Dr. Iván László: Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében Magyarországon I Págy
Dr. Gladden—Kiss Sándor: Keresztény Pásztor 287 old. 121
Clarke Freeman—Kiss Sándor: Mindennap vallása. 207 old.
Peabody G. Ferenc—Szent-Iványi Sándor: A lélek egyháza

Történelem:

- Dr. Boros György: Dr. Brassai Sámuel Cluj, 1927. 8 r., 372 old. 200
Dr. Boros György: (szerk.): Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután 4
Channing E. Vilmos: Válogatott művei III. kötet. (Élet és jellemrajzok.) (Fordították az unitárius tanárok.) 4
Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. 8 r., 1561. 28
Kanyaró Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Cluj, 1891. 8 r., 229 l. . . . 100
Kelemen Lajos: Ujai b. adattár a Vargyasi Dániel-család történetéhez. Cluj, 1913. 8 r., 426 l. 60
Szentmártoni Kálmán: János Zsigmond Élet- és Jellemrajza 121
Dr. Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története, 2 kötet . . 300
Amator pld. kötve 500

Törvénykönyvek:

- Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház szervezete. I. k. 48
Dr. Tóth György: Az Unitárius Egyház Rendszabályai 50
Dr. Tóth György: Az unitárius egyház alkotmányának vázlatos jogtörténeti kifejlődése 121